

Het creëren van draagvlak voor stikstofbeleid

Een interdisciplinair beleidsvoorstel

Auteurs, studentnummer, discipline en vakreferent:

D. Blom, 5775175, Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Vakreferent: Lieneke de Visser

J. J. Copra, 5964717, Economie

Vakreferent: Vincent Schippers

M. E. J. Middelhoff, 6011551, Governance for Sustainable Development

Vakreferent: Frank van Laerhoven

L. F. Weller, 5896177, Arbeids- en Organisationspsychologie

Vakreferent: Lieke Heil

Opleiding: Liberal Arts & Sciences

Universiteit Utrecht

Begeleider: Herman Hendriks

Datum: 22 februari 2020

Bachelorscriptie

Dankwoord

Voor het schrijven van deze scriptie willen wij een aantal personen bedanken die hebben bijgedragen aan het resultaat dat wij hebben neergezet. Allereerst willen wij Herman Hendriks bedanken voor zijn begeleiding tijdens het schrijven van onze scriptie. Daarnaast willen wij onze vakreferenten Lieneke de Visser, Vincent Schippers, Frank van Laerhoven en Lieke Heil bedanken voor het begeleiden en beoordelen van onze disciplinaire hoofdstukken. Daan Blom wil graag Hanne Oberman bedanken voor het kunnen omgaan met alle irritaties en frustraties tijdens het schrijven van zijn scriptie en Olga van den Berg en Tabita Slimmens bedanken voor het lezen en feedback geven op zijn disciplinaire deel. Marenthe Middelhoff wil graag Akke Zielinski en Lucas Middelhoff bedanken voor hun wijze woorden. Laura Weller wil graag Joeri van der Wolff bedanken voor zijn ondersteuning in het proces en Sarah Weller voor de feedback die zij heeft gegeven. Jeaniven Copra wil Jet Beekwilder bedanken voor het lezen en feedback geven op zijn disciplinaire deel.

Samenvatting

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar het stikstofprobleem in Nederland. De Nederlandse biodiversiteit neemt gestaagd af; doordat stikstof neerslaat op de bodem verdwijnen voornamelijk stikstofarme planten (RIVM, 2018). Een uitspraak van de Raad van State waarin werd gesteld dat het oude stikstofbeleid, vastgelegd in het Programma Aanpak Stikstof (PAS), niet voldeed aan de Europese richtlijnen (Julen, 2019) heeft ervoor gezorgd dat de Nederlandse overheid geen vergunningen meer uit kon geven aan stikstof uitstotende sectoren zoals de bouw en agrarische sector. Als gevolg van deze uitspraak ontstonden er protesten in Nederland.

Deze scriptie bestaat uit een beleidsvoorstel voor de overheid omtrent een nieuw stikstofbeleid anno 2020. De hoofdvraag die centraal staat in dit onderzoek is: Hoe creëer je draagvlak voor stikstofbeleid dat goed is voor boeren en natuur in Nederland? Door de complexe structuur van het probleem is er voor dit beleidsvoorstel een interdisciplinaire aanpak nodig. Om antwoord te geven op de hoofdvraag is gebruik gemaakt van de disciplines Internationale betrekkingen in historisch perspectief, Economie, Governance for sustainable development en Arbeids- en organisatiepsychologie.

Vanuit Internationale betrekkingen in historisch perspectief is gebleken dat de boerenprotesten een reactie zijn op liberale kernwaarde. De boeren zijn tegen het samensmelten van nationaal en internationaal beleid. Daarnaast nemen zij geen dreiging waar die internationale samenwerking rechtvaardigt.

Vanuit Governance for sustainable development is geconcludeerd dat een goede balans tussen daadkracht en draagvlak zorgt voor optimale beleidsvorming omtrent het stikstofbeleid waarbij te veel focus op draagvlak, daadkracht op lange termijn verzwakt.

Vanuit Economie is uit een vergelijking tussen *pigovian tax* en *cap and trade* geconcludeerd dat *cap and trade* het beste instrument is voor stikstofreductie.

Vanuit Arbeids- en organisatiepsychologie is gebleken dat de overheid bemiddelaars aan moet stellen, een online platform moet opzetten en gebruik moet maken van *consultative selling* om procedurele situationele oorzaken van weerstand te veranderen met als gevolg affectieve, cognitieve en gedragsmatige aspecten van weerstand te verminderen.

In de integratie van de verschillende disciplines kwam naar voren dat draagvlak ten eerste verbeterd kan worden door een reële nationale en internationale dreiging, namelijk de afname van biodiversiteit, te creëren. Om dit te doen moet de overheid een biodiversiteitscrisis uitroepen. Daarnaast kan draagvlak verbeterd worden door een continu en integraal samenwerkingsproces te starten. Het nieuwe beleidsproces moet een combinatie

zijn van top down en bottom-up beleid. Als laatste moeten alle belangengroepen omtrent het stikstofbeleid ernaar streven transparante en correcte informatie te delen. Limitaties en vervolgonderzoek worden besproken.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	9
<i>Internationale betrekkingen in historisch perspectief</i>	10
<i>Economie</i>	10
<i>Governance for sustainable development</i>	11
<i>Arbeids- en organisatiepsychologie</i>	11
Hoofdstuk 2: Internationale betrekkingen in historisch perspectief	12
1. Inleiding	12
2. Theoretisch Kader	14
3. Nederland en het Liberaal Internationalisme	15
4. Kritiek op het liberaal internationalisme	17
<i>Het volk</i>	18
<i>De elite</i>	18
<i>Algemene wil</i>	19
5. Conclusie.....	20
6. Discussie.....	20
Hoofdstuk 3: Economie	22
1. Abstract.....	22
2. Inleiding	22
3. Verhandelbare vergunningen	24
<i>Cap and trade systeem</i>	24
<i>Beoordelen van het instrument</i>	25
<i>Toepassing van cap and trade in de EU</i>	26
<i>Invoeren cap and trade in Nederland</i>	26
4. Pigovian tax.....	27
<i>Pigovian taks</i>	27
<i>Beoordelen van het instrument</i>	27
<i>Bespreking model voor het analyseren van pigovian tax</i>	28
<i>Invoeren pigovian tax in Nederland</i>	28
5. Conclusie.....	29
6. Discussie.....	29
Hoofdstuk 4: Governance for sustainable development	30
1. Inleiding.....	30
2. Theoretisch kader	32
2.1 <i>Wat wordt er verstaan onder draagvlak?</i>	33
2.2 <i>Wat wordt er verstaan onder daadkracht?</i>	33
3. Methode	34
4. Resultaten	39
4.1 <i>Draagvlak</i>	39
4.2 <i>Daadkracht</i>	41
4.3 <i>Daadkracht en Draagvlak</i>	43
5. Conclusie.....	45
6. Beperking van het onderzoek.....	45
Hoofdstuk 5: Arbeids- en organisatiepsychologie	46

1. Abstract.....	46
2. Wat is organisatorische verandering in de context van de agrarische sector?.....	47
3. Reageren op verandering.....	48
<i>Cognitieve weerstand .....</i>	<i>49</i>
<i>Affectieve weerstand .....</i>	<i>49</i>
<i>Gedragsmatige weerstand.....</i>	<i>50</i>
4. Procedurele situationele oorzaken van weerstand	50
<i>Slechte communicatie & en incorrecte informatie .....</i>	<i>51</i>
<i>Gebrek aan participatie .....</i>	<i>52</i>
<i>Sociale beïnvloeding en sociale identiteit .....</i>	<i>53</i>
<i>Vertrouwen in het management.....</i>	<i>54</i>
5. Interventies om procedurele situationele oorzaken te veranderen.....	55
<i>Een online platform.....</i>	<i>55</i>
<i>Aanstellen van bemiddelaars .....</i>	<i>55</i>
<i>Consultative selling.....</i>	<i>56</i>
6. Beperkingen en toekomstig onderzoek.....	56
7. Conclusie.....	57
Hoofdstuk 6: Integratie.....	58
1. Inleiding	58
2. Overeenkomsten tussen de disciplinaire inzichten.....	58
3. Verschillen en conflicten tussen de disciplinaire inzichten.....	59
4. More Comprehensive Understanding	63
<i>Het creëren van een reële dreiging .....</i>	<i>64</i>
<i>Het verbeteren van samenwerking .....</i>	<i>64</i>
6. Conclusie.....	65
7. Beperkingen van het huidige onderzoek en suggesties voor toekomstig onderzoek	65
Bronnenlijst	67

Hoofdstuk 1: Inleiding

Al twee decennia heeft Nederland te maken met een stikstofprobleem. De Nederlandse biodiversiteit neemt gestaag af; doordat stikstof neerslaat op de bodem verdwijnen voornamelijk stikstofarme planten (RIVM, z.d.). Dit is niet in overeenstemming met de Europese habitat- en vogelrichtlijnen waar Nederland zich aan dient te houden. In 2019 is het stikstofprobleem in het centrum van de belangstelling komen te staan door een uitspraak van de Raad van State waarin werd gesteld dat het toenmalige stikstofbeleid, vastgelegd in het Programma Aanpak Stikstof (PAS), niet voldeed aan de Europese richtlijnen (Julen,2019). Het PAS zou onvoldoende zekerheid bieden over een toekomstige verlaging van de stikstofemissie. Als gevolg van deze uitspraak werden ruim 18.000 bouwprojecten stilgelegd (Julen, 2019).

Een nieuw concept werd gangbaar: de stikstofcrisis. Deze stikstofcrisis zorgt voor veel onrust in verschillende sectoren, met name in de bouw en veeteeltsector. De Nederlandse regering is na het onwettig verklaren van het PAS begonnen met het opleggen van maatregelen die leidden tot protest bij een deel van deze sectoren. Nederland stoot nu nog steeds te veel stikstof uit, terwijl dit op lange termijn niet toelaatbaar is. De huidige stikstofuitstoot moet dus gereduceerd worden. Hiervoor moet met ingang van 2020 nieuw beleid worden opgesteld. In deze scriptie zullen het stikstofprobleem en zijn gevolgen in kaart worden gebracht. Er zal in de vorm van een beleidsvoorstel advies worden gegeven aan de Nederlandse overheid. De vraag die in dit beleidsvoorstel centraal zal staan is de volgende: Hoe creëer je draagvlak voor stikstofbeleid dat goed is voor boeren en natuur in Nederland?

Het stikstofprobleem in Nederland is een maatschappelijke kwestie die op zowel korte als lange termijn gevolgen heeft voor alle lagen van de samenleving. Op het eerste gezicht lijkt het bij het Nederlandse stikstofprobleem te gaan om een confrontatie tussen aan de ene kant de boeren en aan de andere kant de overheid. Maar bij nader inzien blijken er meerdere belangengroepen/stakeholders bij het probleem betrokken te zijn. Zo hebben de boeren direct te maken met de stikstofwetten, maar ligt er bij de overheid binnen de verschillende politieke partijen een breed scala aan voorstellen van oplossingen voor het probleem en kan er op internationaal niveau gekeken worden naar buitenlandse afnemers van de Nederlandse veestapels en naar de Europese unie die het stikstofbeleid hanteert en sancties uitdeelt. Er zijn dus op lokaal, nationaal en internationaal niveau verschillende stakeholders die allemaal

direct of indirect met elkaar interacteren en met het stikstofprobleem te maken hebben. Deze verschillende niveaus verlenen een ingewikkelde structuur aan het probleem die een interdisciplinaire aanpak vereist. In dit beleidsvoorstel zal gebruik gemaakt worden van inzichten van de disciplines Internationale betrekkingen in historisch perspectief, Economie, Governance for sustainable development, Arbeids- en organisatiepsychologie.

Internationale betrekkingen in historisch perspectief

Internationale betrekkingen in historisch perspectief analyseert de positie die de Nederlandse overheid inneemt tussen multilaterale organisaties en de boerenprotesten. Dit wordt gedaan in het licht van de liberaal internationalistische theorie en de kritiek die hiertegen is ingebracht. De theorie verklaart waarom democratisch-liberale landen in multilaterale organisaties samenwerken. Maar de theorie geeft geen verklaring voor de opkomst van populistische groepen die zich tegen de kernprincipes van het liberaal internationalisme teweerstellen. Hiervoor kijken wij naar critici van de liberaal internationalistische theorie die hier wel een antwoord op kunnen geven.

Disciplinaire deelvraag: In hoeverre kunnen wij de boerenprotesten beter begrijpen vanuit de kritiek op het liberaal internationalisme?

Economie

Vanuit economisch perspectief zal gekeken worden naar economische ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor het milieu. Nederland is nu dankzij zijn efficiënte landbouwtechnieken de op één na grootste landbouwexporteur. De vraag rijst in hoeverre het stikstofbeleid de economie van Nederland zal beïnvloeden en het leven van boeren zal veranderen. Er moet een afweging worden gemaakt tussen een bewuste omgang met het milieu (de aarde) en een maximale exploitatie van de landbouw. De Nederlandse overheid wil nieuwe instrumenten invoeren om de hoeveelheid stikstofemissie te reduceren. Vanuit milieu-economie zal worden gekeken naar de meest efficiënte instrumenten om stikstofuitstoot te verminderen.

Disciplinaire deelvraag: Welke instrumenten kunnen gebruikt worden om de hoeveelheid stikstofuitstoot in de boerensector te verminderen?

Governance for sustainable development

Governance for sustainable development richt zich op het meest recente stikstofbeleid (PAS) en onderzoekt in welke mate dit beleid draagkracht en draagvlak bezat. Ten eerste zullen de concepten van draagvlak en daadkracht worden gedefinieerd. Ten tweede zal de hoofdvraag van deze scriptie aan de hand van een framework voor legitimiteit (draagvlak) en effectiviteit (draagkracht) worden onderzocht. Hierna wordt in dit disciplinaire hoofdstuk de positieve en negatieve relatie van draagvlak en daadkracht aan het licht gesteld door middel van een analyse van stikstofbeleid uit het recente verleden. Het doel is om uit de gebreken van het PAS lessen te trekken die in toekomstig stikstofbeleid de draagkracht en draagvlak kunnen helpen verbeteren. Ten slotte zal een aantal voorstellen voor verbeteringen van het beleidsproces en de inhoud van nieuw beleid worden gepresenteerd.

Disciplinaire deelvraag: In hoeverre kunnen inzichten over eerder Nederlands stikstofbeleid (PAS) bijdragen aan een daadkrachtig stikstofcrisisbeleid met draagvlak?

Arbeids- en organisatiepsychologie

Arbeids- en organisatiepsychologie zal ervan uitgaan dat de Nederlandse overheid met de maatregelen die zij neemt voor de reductie van stikstofuitstoot organisatorische verandering teweegbrengt bij veel bedrijven in de veeteeltsector. Er zal gekeken worden naar de best mogelijke manier om deze organisatorische verandering te begeleiden. Hiervoor zal worden gekeken naar drie kernpunten van verandering: de reactie op verandering, de procedurele situationele oorzaken van verandering en de effectieve interventies bij verandering.

Disciplinaire deelvraag: Hoe kan de overheid de bedrijven in de landbouw en veeteelt die te veel stikstof uitstoten het best begeleiden bij het structurele veranderingsproces?

Hoofdstuk 2: Internationale betrekkingen in historisch perspectief

Misplaatst op het Malieveld

Analyse van de boerenprotesten vanuit Internationale betrekkingen in historisch perspectief

1. Inleiding

Op 1 oktober 2019 vertrokken honderden boeren op hun tractor richting het Malieveld in Den Haag. Dit gebeurde als reactie op de uitspraak van oud-minister Johan Remkes omtrent de halvering van de veestapel. Remkes spreekt vanuit de adviescommissie voor de Stikstofproblematiek die de opdracht heeft gekregen om met aanbevelingen en oplossingsrichtingen te komen over hoe om te gaan met vergunningverlening, na de recente uitspraak van de Raad van State over het Programma Aanpak Stikstof (PAS) (Rijksoverheid, 2019). De uitspraak van Remkes kwam op 25 september 2019. De Raad van State oordeelde dat het PAS in strijd is met de Europese Habitatrichtlijn, want: “op basis van het PAS wordt vooruitlopend op toekomstige positieve gevolgen van maatregelen voor beschermde natuurgebieden, alvast toestemming gegeven voor activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor die gebieden” (Raad van State, 2019). Volgens de Europese Habitatrichtlijn moet vooraf duidelijk zijn of de aanpak effectief is of niet (Europese Commissie, 2018).

De uitspraak van Remkes leidde tot wat nu bekend staat als het Nederlandse boerenprotest. De Nederlandse boeren zeggen zich benadeeld te voelen door de Nederlandse overheid, het terugtrekken van het PAS heeft kwaad bloed gezet. Maar in hoeverre is het boerenprotest een aangelegenheid tussen alleen de belanghebbende boeren en de overheid? De observatie die gemaakt wordt in dit deel van het onderzoek is dat de nuance van het probleem gezocht moet worden in zowel het binnenlandse als internationale speelveld. In het algemeen is het de taak van de Nederlandse overheid om bij het maken van beleid tussen de belangen van nationale groepen en internationale multilaterale organisaties te mediëren. In deze casus specifiek schippert de Nederlandse overheid tussen de boeren en de Europese Unie (EU). Nederland heeft zich wettelijk verbonden aan de habitatrichtlijnen die gemaakt zijn met alle andere lidstaten van de EU toen zij, het akkoord uit 1992 ondertekende. De habitatrichtlijnen waaraan het PAS moet voldoen komt voort uit samenwerking tussen Nederland en de andere lidstaten van de EU. Om de Nederlandse positie tussen de Europese Unie en de boerenprotesten te kunnen begrijpen zal gebruik worden gemaakt van de liberaal internationalistische theorie. De theorie beschrijft dat liberale-democratische staten door

gedeelde belangen, samenwerkingen aangaan, wat leidt tot vredige relaties tussen de staten (Burchill, 2005). Echter, wanneer beleid dat voortkomt uit deze samenwerkingsverbanden leidt tot conflicten met belangen van lokale groepen, is de theorie niet toereikend. Een mogelijk antwoord op hoe het spanningsveld tussen lokale groepen en internationaal beleid kan worden begrepen, kan gevonden worden in de kritiek op het liberaal internationalisme.

De internationale samenwerkingsverbanden worden vanuit de liberalistische theorie als positief ervaren. Namelijk, liberale internationalisten delen het idee dat regels en instituties opgesteld tussen staten, de samenwerking en het gezamenlijk oplossen van problemen faciliteren en versterken (Ikenberry, 2009). Daarnaast wordt vrije handel tussen staten aangemoedigd. Vrije handel tussen staten wordt gezien als een positieve manier om de eigen welvaart te vergroten, want: *“according to the theory of comparative advantage, each economy would be materially better off than if it had been pursuing nationalism and self-sufficiency”* (Burchill, 2005, p. 63). Maar, de Nederlandse boerenprotesten vertellen een ander verhaal. Het doel van dit deel van het onderzoek is om de Nederlandse boerenprotesten te begrijpen door te kijken naar het PAS als internationaal beleid en hoe dit effect heeft op de belangen van de Nederlandse boeren.

De boerenprotesten lijken te wijzen op verzet tegen de principes van vrije handel en internationale samenwerkingen van het liberaal internationalisme. De vraag die gesteld wordt om de positie van de boeren te begrijpen is; hoe kunnen we de huidige nationale boerenprotesten verklaren vanuit het liberaal internationalisme? De deelvragen die bijdragen aan het antwoord zijn; (1) hoe verhoudt het liberaal internationalisme zich tot het Nederlands beleid ten aanzien van de stikstofproblematiek? (2) In hoeverre kunnen de boerenprotesten beter begrepen worden vanuit de kritiek gegeven op het liberaal internationalisme? Om tot een antwoord te komen wordt eerst het theoretisch kader van het liberaal internationalisme uitgewerkt om de kernwaarden van de theorie te onderscheiden. In het tweede hoofdstuk wordt het Nederlands beleid omtrent stikstofproblematiek gehistoriseerd door te kijken hoe Nederland door de jaren heen een liberale koers heeft aangehouden. In het derde hoofdstuk wordt de kritiek op het liberaal internationalisme besproken, waardoor de Nederlandse boerenprotesten begrepen kunnen worden in de liberaal internationale context. Uiteindelijk wordt er geconcludeerd dat de Nederlandse boerenprotesten verklaard kunnen worden vanuit de kritiek op het liberaal internationalisme, in welke gesteld wordt dat de Nederlandse boeren protesteren omdat zij hun eigen kansen en/of winst inleveren voor een dreiging die zij niet als reëel ervaren.

2. Theoretisch Kader

Het liberaal internationalisme wordt door de theorie als volgt gekenmerkt; liberaal internationalisme is een open systeem gebaseerd op regels waarin natiestaten handelen en samenwerken om zo samen sterker te worden en te ontwikkelen (Ikenberry, 2009). Een gedeelde assumptie onder liberalen is dat mensen en overheden een gedeeld belang hebben bij een wereldorde die georganiseerd is rondom principes van terughoudend handelen bij mogelijke conflictsituaties, het waarborgen van interactie tussen staten en de wederzijdse erkenning van soevereiniteit (Ikenberry, 2009). Bovengenoemde bevordert de internationale samenwerking en de vrije handel, welke op haar beurt weer in het belang is van de individuele staten in het vergroten van de eigen welvaart (Burchill, 2005). Het idee geldt dat wanneer de verschillende staten allemaal samenwerken in dezelfde internationale instituties, de *power politics* die in het realisme de spil vormt tussen staten, dan zo veel mogelijk wordt uitgeschakeld. Mearsheimer legt *power politics* als volgt uit; het anarchistische internationale systeem creëert mogelijkheden voor staten om hun eigen macht te vergroten ten aanzien van andere staten. Een staat zal hiernaar handelen wanneer de baten hoger zijn dan de lasten. Het doel van *power politics* is om hegemonie te verkrijgen binnen het internationale systeem (Mearsheimer, 2001). Wanneer staten samenwerken en gedeelde belangen nastreven, dan is *power politics* in principe overbodig en juist tegenstrijdig. Hieruit volgt de regel, dat wat goed is voor de internationale samenwerking ook positieve gevolgen heeft op de nationale welvaart.

Het is belangrijk om in gedachten te houden dat het liberaal internationalisme zowel door aanhangers als door critici wordt gezien als optimistisch. De theorie gaat namelijk uit van het principe dat staten door samenwerking grotere problemen het hoofd kunnen bieden. Staten kunnen dilemma's rondom veiligheid oplossen door het creëren van een open en stabiel internationaal systeem waar samenwerking leidt tot collectieve actie (Ikenberry, 2009). Daarnaast gaan aanhangers van de theorie ervan uit dat sterkere natiestaten zich weerhouden van het gebruiken, ofwel misbruiken, van hun machtspositie in relatie tot minder sterke natiestaten (Ikenberry, 2009), iets wat door realisten wordt ontkend (Mearsheimer, 2001). Een laatste gedeelde assumpties van aanhangers van het liberalisme zijn dat handel en andere interacties tussen natiestaten een effect van modernisatie en civilisatie hebben op natiestaten, waardoor neigingen tot het niet handelen op liberale wijze ondermijnd worden en zodoende het gevoel van een internationale samenleving versterkt wordt. Democratieën, in vergelijking tot autocratieën en autoritaire regimes, zijn meer bereid om te werken binnen een

open, op regels gebaseerd internationaal systeem en samen te werken voor gemeenschappelijk gewin (Ikenberry, 2009).

3. Nederland en het Liberaal Internationalisme

Internationale organisaties die samenwerkingen tussen verschillende landen bevorderen zijn niet een nieuw fenomeen in de wereld. Een van de eerste organisaties die naar internationale samenwerking streefde was de Volkenbond (Dunbabin, 1993), welke was opgericht na de Eerste Wereldoorlog met het idee dat samenwerking tussen landen zou leiden tot een afname van onderling conflict. Alhoewel de Volkenbond haar doel niet bereikte en uiteindelijk werd opgeheven, zijn vele belangrijke internationale en supranationale organisaties na de Volkenbond opgericht met hetzelfde streven. Voorbeelden van huidige organisaties zijn de Verenigde Naties en de Europese Unie (Rennen & Martens, 2003). De voorloper van de Europese Unie is de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) die in 1951 in het leven werd geroepen. In zijn voorstel voor het oprichten van de EGKS schreef Robert Schuman dat de supranationale organisatie dient als basis voor gelijke economische ontwikkeling en het verkleinen van de productie van wapens door de deelnemende landen, welke als eerste slachtoffers zijn van deze wapens (Bebr, 1953). In het voorstel van Schuman zien wij de principes van het internationaal liberalisme goed terug. Namelijk, dat het doel van de EGKS is om economische welvaart en veiligheid te garanderen voor de deelnemende landen, door middel van samenwerking tussen deze landen. De opvolger van de EGKS, de Europese Unie, heeft de kernwaarde grotendeels overgenomen in de eigen doelstellingen waar vrede, veiligheid en economische groei in worden gewaarborgd (European Union, 2016).

Nederland is sinds de oprichting van de EGKS verbonden aan de organisatie en heeft bij de overgang naar de Europese Unie haar lidmaatschap behouden. Nederland is verbonden aan de Europese Unie niet alleen als lidstaat, maar neemt ook actief deel binnen de organisatie in het Europees Parlement, de Raad van de Europese Unie en de Europese Commissie (“Nederland,” 2019). Door het lidmaatschap is Nederland wettelijk verbonden aan uitspraken van het Europees Parlement. Ondanks een groeiend eurosceptisme in Nederland, met de afwijzing van een Europese grondwet in 2005 als meest kennende voorbeeld, blijft de Nederlandse regering onder Rutte streven naar samenwerking binnen de Europese Unie. De kanttekening die hierbij geplaatst moet worden is dat de samenwerking

wel in het belang van Nederland moet zijn (Harryvan & van der Harst, 2017). Nederland behoudt dus een liberaal internationalistische koers in haar samenwerking met de EU.

Een voorbeeld van Nederlandse samenwerking op Europees niveau is de *Common Agricultural Policy* (CAP). Naast de EGKS werd in de jaren '50 de CAP in het leven geroepen (Howarth, 2000). De totstandkoming van de CAP lag in het verlengde van de EGKS. Waar de EGKS een nieuwe oorlog op Europees grondgebied moest voorkomen, was de CAP een voorwaarde voor de Franse regering om deel te nemen aan het Europese samenwerkingsverband (Howarth, 2000) en een verdere uitwerking van Europese integratie (Cafruny & Peters, 1998). De deelnemende landen waren België, Frankrijk, Duitsland, Italië, Luxemburg en Nederland. De CAP is een voorbeeld van een internationaal samenwerkingsverdrag tussen Europese landen. De CAP beschermt de agrarische sector in deze landen door het kunstmatig hooghouden van de binnenlandse prijzen van de primaire goederen van boeren (Howarth, 2000). Zo wordt door internationale samenwerking de agrarische sector in bovenstaande landen beschermd en kunnen de boeren blijven concurreren op de wereldmarkt. Beweegredenen voor de CAP zijn terug te herleiden tot de liberale internationalistische waarden; door middel van samenwerking samen sterker worden.

Een specifiek voorbeeld van Nederlandse samenwerking op Europees niveau, voor de casus van de Nederlandse boerenprotesten, is dat de Nederlandse overheid het voorgeschreven beleid van de Europese Unie volgt omtrent stikstofbeleid in Natura 2000 gebieden. De Natura 2000 gebieden zijn een netwerk van gebieden in Europa met als doel: *“to ensure the long-term survival of Europe's most valuable and threatened species and habitats”* (“Natura 2000”, 2019), welke in de Vogel- en Habitatrichtlijnen worden genoemd. Nederland telt 166 Natura 2000 gebieden (Rijkswaterstaat, z.d.). In de 166 gebieden moet rekening gehouden worden met onder andere de stikstofemissie, omdat deze zorgt van een afname in bodemkwaliteit en medeverantwoordelijk is voor de afname in biodiversiteit. Vanuit de theorie van het liberaal internationalisme is het logisch om de biodiversiteit in de Natura 2000 gebieden te beschermen. Een afname van biodiversiteit in een gebied kan namelijk ongewenste gevolgen hebben voor de omwonende. Nederland volgt in het stikstofbeleid dus een liberale koers, omdat er door samenwerking veiligheid gecreëerd wordt.

4. Kritiek op het liberaal internationalisme

Als de liberaal internationalistische theorie wordt aangehouden en ervan uitgegaan wordt dat de nationale belangen van Nederland worden vertegenwoordigd in de samenwerking op internationaal niveau. Hoe kan er dan verklaard worden dat er op lokaal niveau door boeren wordt geprotesteerd tegen beleid dat op internationaal niveau is vastgelegd? In het artikel van Beate Jahn “*Liberal internationalism: historical trajectory and current prospects*” beschrijft zij de tekortkoming van het liberale internationalisme in het verklaren van de opkomst van populistische groepen. Volgens aanhangers van het liberaal internationalisme was de verspreiding van de liberale principes in de internationale sfeer een eerste vereiste voor, en bevorderlijk voor, het overnemen van liberale principes in binnenlandse kringen (Jahn, 2017). Het succes van de verspreiding van de liberale principes in de internationale sfeer zorgde voor meer overeenkomsten tussen nationaal beleid en internationaal beleid. Wat Jahn beargumenteerd in haar kritiek is dat het vervagen van de scheiding tussen nationaal en internationaal beleid, destructief is voor de liberale wereldorde. In de liberale internationale theorie wordt geen rekening gehouden met het vervagen van deze scheiding, en de theorie kan dus niet rechtvaardigen hoe de liberale wereldorde kan voortbestaan. De opkomst van populistische groepen zijn volgens Jahn te verklaren doordat de belangen van nationale groepen niet vertegenwoordigd worden door het beleid op internationaal niveau. Vanuit deze zienswijze kunnen de Nederlandse boerenprotesten begrepen worden.

Bewegingen zoals Brexit in Engeland en de verkiezing van Donald Trump met de slogan *America First* en *Make America Great Again* zijn voorbeelden van populistische groepen. Ook de Nederlandse boerenprotesten zijn een populistische beweging, wat deze groepen namelijk delen is de zienswijze dat de liberale principes ten grondslag liggen aan de nationale problemen (Jahn, 2018). Eerst zal er onderbouwd worden dat de boerenprotesten als een populistische beweging gezien kunnen worden, om vervolgens aan te duiden hoe de kritiek van Jahn gebruikt kan worden om de Nederlandse boerenprotesten in de context van het liberaal internationalisme te plaatsen. Uit de literatuur over populisme blijkt dat de term erg omstreden is en verschillende betekenissen heeft (Deiwiks, 2009; Mudde & Kaltwasser, 2017). In dit deel van het onderzoek wordt de definitie van populisme gebruikt die in de literatuur vaak geciteerd wordt (Wodak, 2019):

[A] thin-centered ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic camps, “the pure people” versus “the

corrupt elite,” and which argues that politics should be an expression of the *volonté générale* (general will) of the people (Mudde & Kaltwasser, 2017, p. 6).

In deze definitie staan drie concepten centraal: het volk (*the people*), de elite (*the elite*) en de algemene wil (*the general will*). De definitie behoort tot de *ideational approach* die het populisme ziet als een discourse, ideologie of een wereldbeeld. Het benoemen van populisme als een *thin-centered ideology* zorgt ervoor dat populisme als ideologie niet een op zichzelf staande gebeurtenis is, maar altijd in relatie tot andere ideologieën opkomt (Mudde & Kaltwasser, 2017). Door kort uiteen te zetten hoe de drie concepten toepasbaar zijn op de boerenprotesten, kan de aanname dat de boerenprotesten een populistische beweging si gehanteerd worden.

Het volk

Voor vele is ‘het volk’ een loos begrip, maar juist omdat het een loos begrip is schuilt hierin kracht. ‘Het volk’ kan op verschillende manieren geformuleerd worden in de populistische theorie, waardoor deze verschillende belangengroepen aanspreekt (Mudde & Kaltwasser, 2017). Een voorbeeld hiervan is; de boer die de Nederlandse bevolking voorziet van voeding, en de boer als ondernemer waarvan zijn of haar toekomst in gevaar is. Beide vormen hebben het over ‘de boer’, maar bij de eerste definitie wordt de Nederlandse bevolking aangesproken, terwijl bij de tweede definitie specifiek ondernemers worden aangesproken. Door het brede concept van ‘het volk’ kan er volgens de theorie een gedeelde identiteit gevormd worden tussen verschillende groepen en een gezamenlijk doel worden gecreëerd (Mudde & Kaltwasser, 2017).

De elite

Moraliteit staat centraal binnen het begrip van ‘de elite’. Het gaat hier om het pure volk in tegenstelling tot de corrupte elite (Mudde & Kaltwasser, 2017). Om te kunnen definiëren wie de elite is wordt er gekeken naar de positie van macht die ‘de elite’ heeft in bijvoorbeeld de politiek, economie, media en de kunsten (Mudde & Kaltwasser, 2017). Vanuit deze posities van macht wordt beredeneerd dat de elite opzettelijk de algemene wil van het volk tegenwerkt. Een voorbeeld hiervan zijn de opmerkingen dat Nederlandse overheid de belangen van Schiphol beschermt tegen stikstof maatregelen en dat de media de boeren neerzet als een groep die tegen milieumaatregelen zijn. Naast de machtspositie wordt de elite

ook gedefinieerd in zowel economische als nationale klasse (Mudde & Kaltwasser, 2017). De elite als economische klasse houdt in dat de politiek in de ogen van het volk de belangen van grote bedrijven voortrekt. De elite als nationale klasse kan worden gezien als het behartigen van de belangen van andere landen in de internationale samenwerkingen in plaats van de nationale belangen.

Algemene wil

Het populisme gaat ervan uit dat de politiek een uiting moet zijn van de algemene wil van het volk. Wanneer dit niet het geval is stelt de algemene wil het volk in staat om zich samen te voegen in een gedeelde identiteit waarmee ze maatregelen kunnen nemen om hun gedeelde interesses na te streven (Mudde & Kaltwasser, 2017). Dit zorgt ervoor dat de algemene wil de spil is tussen de twee concepten van het volk en de elite. Door een beroep te doen op de algemene wil door populistische groepen, stelt dit hen in staat om een sterke gedeelde identiteit te creëren, het volk. Welke in staat is om de status quo uit te dagen, de elite. (Mudde & Kaltwasser, 2017).

De boerenprotesten zijn dus een populistische beweging waar de boeren (het volk) in opstand komt tegen de Nederlandse overheid (de elite) op basis van de algemene wil dat de boeren een belangrijk onderdeel zijn van de Nederlandse samenleving die door het terugtrekken van het PAS benadeeld wordt. De elite houdt geen rekening met het volk, welke de dupe is van internationale richtlijnen.

Jahn betoogt in haar stuk dat de populistische groepen voortkomen uit onvrede met de liberale principes. Volgens haar is de scheiding tussen een binnenlandse en internationale sfeer van ultiem belang voor de instandhouding van een liberaal systeem (Jahn, 2017). Boeren in Nederland hebben geen baat bij internationale samenwerking wanneer zij hun economische groei moeten inleveren en hun bestaansrecht in het geding komt. In het liberaal internationalisme worden conflicten en problemen in plaats van geëxporteerd, nu geïmporteerd (Jahn, 2017). Het overleven van het liberale systeem is dus volgens Jahn compleet afhankelijk van het opkomen of creëren van een interne of externe dreiging welke de legitimiteit van de scheiding tussen binnenland en internationaal rechtvaardigt. Historisch gezien heeft de elite een deel van haar soevereiniteit ingeleverd om een interne of externe dreiging het hoofd te bieden (Jahn, 2017), zoals ten tijde na de tweede wereldoorlog en tijdens de koude oorlog. Het is van belang dat de interne of externe dreiging dus zowel door het volk als de elite als hetzelfde en als reëel wordt ervaren.

Een voorbeeld waarbij de scheiding tussen binnenland en internationaal wordt erkent is te vinden in het Klimaatakkoord van Parijs. In het klimaatakkoord wordt het belang van binnenlandse politiek in klimaatverandering erkent, en het akkoord stelt een land in staat om haar eigen hoogte van ambitie in het beperken van klimaatverandering in te stellen. Ieder land maakt vrijwillig beloftes die op internationale schaal vergeleken en getoetst kunnen worden. De gedachte hierachter is dat internationale ambities omtrent het beperken van klimaatverandering verhoogd kunnen worden door het proces van ‘*naming and shaming*’ (Falkner, 2016).

5. Conclusie

Het liberaal internationalisme heeft in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een grote rol gespeeld in hoe landen met elkaar samenwerkte in de internationale sfeer. Op basis van gelijke samenwerking en vrije handel werd er gestreefd naar gelijke groei in multilaterale organisaties zoals de Europese Unie. Echter, recente ontwikkelingen hebben geleid tot het in twijfel trekken van de theorie. Populistische groepen in liberaal-democratische landen zetten hun vraagtekens bij het nut van de multilaterale organisaties. De Nederlandse boeren protesteren tegen Nederlands beleid dat gebaseerd is op Europese richtlijnen. Vanuit de theorie van het liberaal internationalisme wordt internationale samenwerking gezien als positief, maar de huidige populistische ontwikkelingen spreken dit tegen. Vanuit de kritiek door Beate Jahn op de theorie kunnen wij de Nederlandse boerenprotesten verklaren. De scheiding tussen binnenlands en internationaal beleid en de aanwezigheid van een interne of externe dreiging is nodig, om samenwerking in multilaterale organisaties te legitimeren voor het volk. Een oplossing die wij aanbieden focust op deze twee aspecten. Ten eerste, is het creëren van een dreiging nodig om internationale samenwerking te garanderen welke door het volk wordt geaccepteerd. Ten tweede, is het creëren van een duidelijke scheiding tussen binnenlands en internationaal beleid nodig om de liberale samenwerking in multilaterale organisaties in stand te houden. Een mogelijke oplossing is om staten een deel van hun soevereiniteit terug te geven. Een voorbeeld hiervan wordt gegeven in het Klimaatakkoord van Parijs.

6. Discussie

Volgens de kritiek die Beate Jahn levert op het liberaal internationalisme, wordt er door aanhangers over het hoofd gezien dat historisch gezien de aanwezigheid van een interne of

externe dreiging belangrijk is geweest voor de legitimiteit van liberale samenwerkingen. Maar de aanwezigheid van een dreiging heeft niet altijd geleid tot legitimiteit. Tijdens de oorlog in Vietnam gingen Amerikaanse burgers massaal de straat op om te protesteren tegen de Amerikaanse interventie. De aanname die gedaan wordt is dat de dreiging van de afname van biodiversiteit in de Europese Unie en op nationaal niveau wordt erkend, maar dat op lokaal niveau de dreiging niet zo wordt ervaren. Het verschil in perceptie van dreiging op internationaal en nationaal niveau, in tegenstelling tot het lokaal niveau verdient nog meer aandacht. In de integratie wordt er een oplossing gevormd voor dit probleem op basis van de vier verschillende disciplines. Ook kan er gezegd worden dat de Westerse liberale samenleving nog maar sinds kort geen reële dreiging ervaart in de vorm van oorlog. Dus of staten in een liberale internationale samenleving een dreiging nodig hebben voor legitimiteit moet nog blijken. De Nederlandse boerenprotesten wijzen in ieder geval nu erop dat, dit wel het geval is.

Een ander punt van aandacht is de definitie van populisme die in dit gedeelte van de scriptie gebruikt wordt. De definitie is namelijk niet sluitend, want deze kan bij veel verschillende gebeurtenissen gebruikt worden. Volgens aanhangers van de definitie is dit positief (Mudde & Kaltwasser, 2017), omdat er dan een groter scala aan gebeurtenissen onderzocht kan worden. Maar het is goed om te beseffen dat een sluitende definitie van populisme nog niet in gebruik is.

Als laatste wordt er aangenomen dat vanuit het liberaal internationalisme landen samenwerken om samen sterker te worden. Nu is het zo dat landen ook nationale belangen hebben bij het sluiten van verdragen op internationaal niveau. Deze nationale belangen worden in dit onderzoek niet meegenomen, en er wordt dus ook niet gekeken naar de beweegredenen per land om zich aan te sluiten bij multilaterale organisaties.

Hoofdstuk 3: Economie

Oplossing voor het stikstofprobleem vanuit milieu-economie

1. Abstract

Op globaal niveau hebben we te maken met klimaatverandering als gevolg van voornamelijk een exces aan broeikasgassen, stikstof draagt hier ook aan bij. In Nederland wordt te veel stikstof uitgestoten met als gevolg dat de biodiversiteit in natura 2000-gebieden afneemt. Om dit probleem op te lossen wil de overheid nieuwe instrumenten invoeren om de hoeveelheid stikstof te reduceren. Landbouw is in Nederland de grootste veroorzaker van stikstof (RIVM, 2018). Vanuit milieu-economie wordt er gekeken naar de meest efficiënte instrumenten om stikstofuitstoot te verminderen. Het eerste instrument dat behandeld wordt is het *cap and trade* systeem. Bij het *cap and trade* systeem wordt een markt gecreëerd waarop emissierechten verhandeld kunnen worden. Het tweede instrument is een vorm van *pigovian tax* waarbij er per eenheid stikstofemissie betaald moet worden. De voor- en nadelen van deze twee instrumenten worden tegen elkaar afgewogen om vervolgens het beste instrument te achterhalen. Het resultaat van deze afweging is dat het *cap and trade* systeem efficiënter is voor het reduceren van stikstof emissie. Door het opstellen van een emissieplafond kan de overheid zorgen dat de maximale stikstofemissie niet overschreden wordt. Dit systeem levert ook meer geld op voor de overheid die vervolgens gebruikt kan worden voor het handhaven van het stikstof plafond.

2. Inleiding

Klimaatverandering is een probleem op globaal niveau, een van de belangrijkste oorzaken hiervan is koolstofdioxide (CO_2) uitstoot (Pachauri et al., 2014). De concentratie van CO_2 in de atmosfeer neemt toe door het gebruik van fossiele brandstoffen en ontbossing (Pachauri et al., 2014). CO_2 is een van de meest bekende broeikasgassen, maar andere gassen dragen ook bij aan klimaatverandering waaronder stikstof (Pachauri et al., 2014). In Nederland hebben we te maken met een overschot aan stikstofuitstoot (RIVM, 2018). Stikstof wordt omgezet in schadelijke stoffen zoals ammoniak en nitraat die het milieu aantasten (RIVM, 2018). Het stikstofprobleem veroorzaakt zowel lokale (RIVM, 2018) als mondiale problemen (Pachauri et al., 2014). Uit een onderzoek van de Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu blijkt dat de akkerbouw de grootste bron van uitstoot is in Nederland (RIVM, 2018). Een

gevolg van de hoge concentratie stikstof in Nederland is dat de biodiversiteit in natura 2000-gebieden afneemt (RIVM, 2018).

Het milieu, de lucht en natuureservaten zijn gemeenschappelijke goederen (Harris & Roach, 2017). Deze goederen zijn niet geprivatiseerd waardoor iedereen toegang heeft tot deze goederen (Harris & Roach, 2017). Doordat er geen restrictie zit op het verbruik van deze goederen zal overexploitatie plaatsvinden (Harris & Roach, 2017). Een theorie vanuit de milieu-economie voor dit probleem is *tragedy of the commons* (Harris & Roach, 2017). Het stikstofprobleem kan gezien worden als een vorm van *tragedy of the commons*. Alle sectoren die stikstof uitstoten willen doorgaan met hun activiteiten ten koste van het milieu en de natuureservaten.

De productie van vrijwel alle goederen of diensten leidt tot negatieve externaliteiten. Negatieve externaliteiten zijn kosten voor een derde partij door de productie van een product (Harris & Roach, 2017). Een individu wat niet betrokken is bij de consumptie of productie van een product krijgt te maken met de negatieve gevolgen van de productie op zijn gezondheid en/of het milieu. Deze negatieve externaliteiten nemen toe naarmate de gemeenschappelijke goederen geëxploiteerd worden. Externaliteiten zijn een voorbeeld van marktfalen. Marktfalen zijn situaties waarin een markt geen uitkomst levert die gunstig is voor de samenleving als geheel (Harris & Roach, 2017). Zoals eerdergenoemd, zijn deze gemeenschappelijke goederen geen privé-eigendom en daarom kan er niet op markten vertrouwd worden om gemeenschappelijke goederen in toereikende voorraad te houden. Een optimaal productieniveau is wanneer de externaliteiten volledig geïnternaliseerd zijn. Bij het internaliseren van de externaliteiten worden de kosten die verricht zijn aan het milieu door de productie van een product meegenomen in de prijzen (Harris & Roach, 2017). Door het internaliseren van deze kosten zal de productie en het vervuilingsniveau afnemen (Harris & Roach, 2017). Als deze kosten niet geïnternaliseerd worden moet de overheid ingrijpen om marktfalen te corrigeren (Harris & Roach, 2017).

De Nederlandse overheid heeft nieuwe maatregelen ingevoerd, door deze maatregelen kunnen boeren moeilijk ondernemen (Julen, 2019). Om dit probleem op te lossen moet er een nieuw beleid komen wat goed is voor zowel de boeren als natuur. In dit hoofdstuk wordt het stikstofprobleem en eventuele oplossingen voor het probleem bekeken vanuit de milieu-economie. De hoofdvraag van het onderzoek is; Welke instrumenten kunnen gebruikt worden om de hoeveelheid stikstofuitstoot in de boerensector te verminderen? Het antwoord op deze vraag zal gebruikt worden bij het opstellen van een nieuw beleidsvoorstel voor de Nederlandse overheid omtrent de stikstofuitstoot.

Dit onderzoek is gedaan vanuit de milieu-economie met als voornaamste bron het boek *Environmental and Natural Resources* (Harris & Roach, 2017). In dit boek worden 4 basisinstrumenten benoemd voor het reguleren van uitstoot namelijk: *pigovian tax*, *transferable pollution permits*, *pollution standards* en *technology-based regulations* (Harris & Roach, 2017). Uit dit literatuuronderzoek blijkt dat *pigovian tax* and *transferable pollution permits* de beste instrumenten zijn voor de regulatie van uitstoot. De definitie en toepassing van deze instrumenten zullen uitgelegd worden in de loop van dit hoofdstuk. Eerst wordt *transferable pollution permits* behandeld en vervolgens de *pigovian tax*. Aan het einde van dit hoofdstuk worden deze twee instrumenten tegen elkaar afgewogen om vervolgens het beste instrument te achterhalen. In de rest van dit hoofdstuk zullen we de Nederlandse term voor *transferable pollution permits* gebruiken namelijk verhandelbare emissierechten. In dit hoofdstuk worden boeren beschouwd als bedrijven.

3. Verhandelbare vergunningen

Cap and trade systeem

De bekendste vorm van verhandelbare vergunningen is *cap and trade*. *Cap and trade* wordt gezien als een van de beste instrumenten om emissie te controleren (Harris & Roach, 2017; Stuhlmacher, Patnaik, Streletskiy, & Taylor, 2019). Bij *cap and trade* worden vergunningen voor het uitstoten gelijkgesteld aan het gewenste streefniveau. Het gewenste streefniveau wordt van tevoren bepaald door de overheid en vervolgens worden deze vergunningen verkocht op veilingen of toegewezen aan bestaande bedrijven (Harris & Roach, 2017). Eenmaal toegewezen zijn deze vergunningen verhandelbaar of overdraagbaar tussen bedrijven en/of andere geïnteresseerde partijen. De overheid is niet betrokken bij de transacties die plaatsvinden op de markt (Harris & Roach, 2017).

Het toewijzen van vergunningen is van belang voor de markt en voor de betrokkenen bedrijven. Zoals boven genoemd zijn er twee manieren om vergunningen te verwijzen en de keuze van het toewijzen van vergunningen kan van belang zijn voor zowel de overheid als de betrokken partijen. Bij het toewijzen van vergunningen aan bestaande bedrijven worden deze vergunningen kosteloos overgedragen aan bestaande bedrijven (Brower et al., 2001; Harris & Roach, 2017). De hoeveelheid vergunningen die ze krijgen wordt gebaseerd op hun

historische emissie (Brower et al., 2001). Bij het veilen van vergunningen worden deze vergunningen verkocht aan de hoogste bidders (Harris & Roach, 2017).

Het veilen van vergunningen heeft meer voordelen dan het toewijzen van vergunningen aan bestaande bedrijven (Harris & Roach, 2017). Bij het veilen van vergunningen kan de opbrengst gebruikt worden om milieuschade te herstellen en het handhaven van het beleid. Een ander voordeel van dit beleid is dat nieuwe bedrijven alsnog toegang kunnen krijgen tot de markt (Harris & Roach, 2017).

Beoordelen van het instrument

Het *cap and trade* systeem is een handig instrument voor de regulatie van emissie. De reden dat dit instrument zo effectief is, is omdat het een emissieplafond invoert wat bepaald wordt vanuit de overheid (Harris & Roach, 2017). Dit is een directe vorm van regulering van de uitstoot maar geeft alle betrokkenen bedrijven de kans om zelf te bepalen hoeveel emissie ze uitstoten (Harris & Roach, 2017). De effectiviteit van dit instrument als beleid is sterk afhankelijk van hoe het opgesteld wordt en waar het toegepast wordt. Hoewel het veilen van vergunningen voordeliger is dan het toewijzen van vergunningen, zullen bestaande bedrijven dit beleid eerder accepteren als ze vergunningen gratis krijgen (Harris & Roach, 2017). Het toewijzen van vergunningen kan door de boeren gezien worden als een compensatie voor het invoeren van een nieuw beleid. Het grootste kritiekpunt op dit beleid is het opstellen van de markt en het handhaven van het emissieplafond. Dit beleid impliceert dat de overheid niet betrokken is bij het handelen van vergunningen (Harris & Roach, 2017), als dit het geval is, wie wordt er dan verantwoordelijk gesteld voor het opstellen van een markt waarop deze vergunningen verhandeld worden. Informatie over welk bedrijf hoeveel vergunningen heeft is van belang voor het handhaven van het beleid. Als de overheid niet betrokken is bij de markt en deze niet goed in de gaten houdt is het moeilijk om dit beleid te handhaven.

Bij een goed opgesteld beleid waarbij de vergunningen geveild worden kan de overheid het streefniveau verminderen indien dat gewenst is. Particulieren die ook interesse hebben in het verminderen van de hoeveelheid uitstoot kunnen vergunningen kopen en deze bewaren (Harris & Roach, 2017). Door het kopen van vergunningen door particulieren zal de totale hoeveelheid vergunningen op de markt afnemen en als gevolg daarvan zal de uitstoot en daarmee de milieubelasting ook afnemen.

Toepassing van cap and trade in de EU

Het Europese cap and trade systeem zal hier kort uitgelegd worden. Het Europese cap and trade systeem was ingevoerd in 2003 en was ontworpen om in fases geïmplementeerd te worden. In de eerste fase (2005-2007) mochten lidstaten zelf hun emissieplafond bepalen en handelen in CO_2 emissierechten. In de eerste fase werden alleen elektriciteits en grote industriële bedrijven meegenomen in het beleid. In de tweede fase (2008-2012) werd het programma verbreedt met enkele andere broeikasgassen en werden meer sectoren betrokken bij cap and trade. Door gebruik te maken van de kennis die opgedaan is tijdens voorgaande fases wil de EU aan het einde van fase 3 (2020) een reductie vermindering bereiken van 20% lager dan de geregistreerde uitstoot in 1990 (Schmalensee & Stavins, 2015).

De reden dat de *cap and trade* van de EU in dit onderzoek genoemd wordt is omdat dit een toepassing van het instrument is op regionaal niveau waaruit blijkt dat het instrument effectief is. Het instrument heeft de EU als geheel geholpen om deel van hun emissie te reduceren (Schmalensee & Stavins, 2015). Het ontwerp van de *cap and trade* van de EU kan gebruikt worden op zowel regionaal als lokaal niveau. Het implementeren van een instrument in fases biedt mogelijkheid om de regels omtrent het instrument aan te passen om vooropgestelde doel te bereiken. Een van de leerpunten bij het toepassen van het *cap and trade* is dat het streefniveau van tevoren bepaald moet worden aan de hand van actuele informatie (Schmalensee & Stavins, 2015). Het ontwerp van een *cap and trade* systeem is van belang om een doel te bereiken (Schmalensee & Stavins, 2015).

Invoeren cap and trade in Nederland

Het invoeren van een *cap and trade* systeem kan de oplossing zijn voor het exces stikstofuitstoot (Harris & Roach, 2017). Bij het ontwerp van het instrument moet rekening gehouden worden met welke sectoren mee worden genomen in het beleid. Het invoeren van het *cap and trade* systeem in fases kan daarbij helpen, de overheid kan de eerste fase van het beleid geheel focussen op de landbouwsector. Bij latere fases kunnen ook andere sectoren die bijdragen aan emissie in Nederland meegenomen worden in het beleid. Het stikstofprobleem in Nederland is een multi-sectoraal probleem (RIVM, 2018) en daarom moet de oplossing ook multi-sectoraal zijn.

In de eerste fase kan de overheid de verhandelbare vergunningen toewijzen aan de boeren en in latere fases kunnen deze vergunningen geveild worden. De reden dat het gratis toewijzen van emissierechten geadviseerd wordt is omdat het voor meer acceptatie zorgt

(Harris & Roach, 2017) bij de boeren. De reden dat veilen geadviseerd wordt in de latere fases is omdat de opbrengst gebruikt kan worden voor handhaven en onderzoek naar betere manieren om de emissie te meten.

4. Pigovian tax

Pigovian taks

Pigovian tax vernoemd naar de Britse econoom Arthur Pigou is een vorm van belasting die zorg voor internalisatie van de externe schade (Harris & Roach, 2017). Pigovian tax is de eenvoudigste manier voor het internaliseren van negatieve externaliteiten (Harris & Roach, 2017). De algemene definitie van een pigovian tax is een belasting die gelijk is aan de eenheid verrichte schade die ontstaat door een activiteit. Het invoeren van een pigovian tax kan marktfalen die ontstaan door negatieve externaliteiten corrigeren (Harris & Roach, 2017). Bij *pigovian tax* worden de sociale kosten van de negatieve activiteiten meegenomen in de prijs van het product. Veel economen zijn het ermee eens dat een opwaartse vorm van *pigovian tax* het beste is (Harris & Roach, 2017). Bij een opwaartse vorm van belasting worden de kosten van de schade neergelegd bij de producent. Het principe van een opwaartse belasting is dat vervuilers moeten betalen voor de bijbehorende kosten die ontstaan door hun activiteiten (Harris & Roach, 2017; Raymond, 2019). Als gevolg van de *pigovian tax* zullen producenten hun productie en uitstoot reduceren tot het niveau waarop de kosten per eenheid reductie gelijk is aan de belasting per eenheid uitstoot (Brower et al., 2001).

Beoordelen van het instrument

Theoretisch gezien is dit instrument ideaal voor het corrigeren van marktfalen. Het zorgt voor internalisatie van externaliteiten en zorg voor een emissiereductie (Hahn, 2009). Het toepassen van opwaarts belastingsysteem biedt naast directe taxatie ook administratieve voordelen (Harris & Roach, 2017). Door directe taxatie wordt innovatie gestimuleerd (Harris & Roach, 2017). Een ander voordeel van pigovian tax is dat er een prijs wordt gesteld op emissie (Hahn, 2009). Bij het toepassen van de pigovian tax kunnen deze prijzen per regio aangepast worden (Metcalf, 2009).

Het grootste nadeel van dit instrument is dat het lastig is om de juiste prijs vast te leggen (Harris & Roach, 2017). Eerst moet er gekeken worden naar de emissie en of de milieuschade die het veroorzaakt significant is (Harris & Roach, 2017). Vervolgens moet de schade per eenheid uitstoot gekoppeld worden aan de bron van emissie en dit is moeilijk vast

te leggen (Harris & Roach, 2017). Bij het niet correct vastleggen van de prijs, wordt de efficiënte emissie level niet behaald (Harris & Roach, 2017).

Over het algemeen is het probleem van dit instrument dat er onvoldoende informatie bestaat omtrent het verloop van de reductie kosten waardoor de hoeveelheid emissie niet van tevoren vastgelegd kan worden (Harris & Roach, 2017) De hoeveelheid emissiereductie die plaatsvindt is afhankelijk van de prijs van de belasting (Harris & Roach, 2017).

Bespreking model voor het analyseren van pigovian tax

Een model voor het vaststellen van de invloed van klimaatveranderingen en belasting op de externaliteiten van pesticiden wordt hier kort behandeld. Door klimaatverandering is de kans groot op pestuitbraken en de beschadiging van planten (RIVM,2018; Shakhramanyan, 2018). Om dit te voorkomen kunnen pesticiden gebruikt worden om de negatieve effecten van klimaatveranderingen tegen te gaan. Dit model is gebaseerd op data van Amerika en kijkt naar de kosten van externaliteiten door het gebruik van pesticiden en hoe *pigovian tax* de kosten en de opbrengst in de landbouwsector beïnvloed. Het gebruik van pesticiden is schadelijk voor zowel het milieu als de mens en daarom zijn de kosten van de schade redelijk hoog (Shakhramanyan, 2018). Omdat de externe kosten moeilijk vast te stellen zijn en de exacte waarde voor *pigovian tax* niet vastgesteld is, wordt in dit model gemodelleerd voor een *pigovian tax* van 0, 50 en 100 %. Uit dit model bleek dat de internalisatie van de externe kosten de productiekosten van de boeren zal verhogen. Als gevolg van het toepassen van pesticiden zal de hoeveelheid opbrengst toenemen. Door het invoeren van een *pigovian tax* zullen boeren minder geneigd zijn om pesticide te gebruiken voor gewassen die geen risico lopen (Shakhramanyan, 2018).

Uit de bovengenoemde simulatie blijkt dat *pigovian tax* effectief is bij het verminderen van het gebruik van pesticiden. Door het internaliseren van de kosten zullen boeren pesticiden toedienen alleen als het nodig is. Het vaststellen van de *pigovian tax* is moeilijk en daarom wordt er gesimuleerd met 3 verschillende waardes. Het toepassen van dit instrument zorg in theorie voor een vermindering van het gebruik van schadelijke stoffen maar zoals eerdergenoemd zijn er veel onzekerheden omtrent het vaststellen van de prijs.

Invoeren pigovian tax in Nederland

Het invoeren van een *pigovian tax* kan de hoeveelheid emissie in Nederland verminderen hoewel het niet van tevoren vast te stellen is met hoeveel de emissie zal afnemen. Het vaststellen van de juiste prijs voor de belasting is ook moeilijk vast te leggen en er moeten

meerdere deskundige uit meerdere disciplines betrokken zijn voor het vaststellen van de juiste prijs (Harris & Roach, 2017). Er zijn veel onzekerheden omtrent het toepassen van dit instrument in Nederland.

5. Conclusie

Uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat de *pigovian tax* theoretisch ideaal is voor het corrigeren van marktfalen en stikstofreductie, maar dit instrument levert geen zekerheid omtrent het bereiken van een gunstige uitkomst voor de samenleving. Dit instrument kan zorgen voor stikstofreductie, maar de hoeveelheid reductie is afhankelijk van de prijs. Zoals eerder besproken is het vaststellen van de juiste prijs moeilijk en dat maakt dit instrument minder aantrekkelijk.

Uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat het *cap and trade* systeem de beste resultaten zou opleveren voor stikstof reductie in Nederland. Door het opstellen van een emissieplafond kan de overheid zorgen dat de maximale toegestane stikstofemissie niet overschreden wordt. In de toekomst kan de overheid het streefniveau verminderen indien gewenst.

Zoals besproken in dit hoofdstuk is het stikstofprobleem een multi-sectoraal probleem waarbij alle betrokken partijen deel moeten zijn van de oplossing. Door *cap and trade* in fases in te voeren kan alle sectoren die stikstof uitstoten meegenomen worden in dit systeem. Het veilen van vergunningen zorgt voor opbrengsten die gebruikt kan worden voor het handhaven van het beleid.

Daarnaast biedt *cap and trade* alle bedrijven de kans om zelf te bepalen hoeveel ze willen uitstoten en maakt toetreding tot de markt makkelijk voor nieuwe bedrijven. Dit instrument is flexibel en biedt meer zekerheid omtrent het behalen van het streefniveau.

6. Discussie

Een limitatie van dit onderzoek is dat er weinig literatuur bestaat waarin *pigovian tax* behandeld wordt. Door gebrek aan literatuur is het moeilijk om een beeld te krijgen van hoe effectief dit instrument is. Een voorstel voor vervolg onderzoek naar deze instrumenten wordt aangeraden.

Hoofdstuk 4: Governance for sustainable development

PAS op voor de boeren

1. Inleiding

Nederland is een klein land met een voortdurende spanning tussen intensieve veeteelt en gevoelige natuurgebieden (Beunen, Van Assche, & Duineveld, 2013). Een gevolg van de Nederlandse intensieve veeteelt is een stikstofoverschot in kwetsbare natuurgebieden (RIVM, 2018). De afgelopen 50 jaar is met verschillende soorten beleid getracht natuurgebieden te herstellen en een bloeiend boerenbedrijfsleven te bewerkstelligen. De overheid heeft echter met haar beleid de stikstofdoelen steeds niet kunnen realiseren (Van de Broek, 2005; Kros et al., 2008; Arnouts, R. C., & Kistenkas). Dit betekende dat vergunningverlening voor nieuwe projecten meermaals, 'op slot kwam te zitten', zoals het discours in de populaire media het formuleerde (Beunen, Van Assche, & Duineveld, 2013).

Boeren zijn gefrustreerd en protesteren in groten getale. Op 1 oktober 2019 veroorzaakten Nederlandse boeren de grootste snelwegblokkade in de geschiedenis van Nederland (ANWB, 2019). Ook werd er tijdens een grootschalig protest in oktober bij een groot deel van de Nederlandse provinciehuizen geëist dat provinciale besluiten over sanering werden ingetrokken. Dit leidde in sommige gevallen tot geweld en onrust.

Men kan stellen dat er een enorme afname in het vertrouwen van de boeren in de overheid heeft plaatsgevonden. Om de legitimiteit van nieuw stikstofbeleid te kunnen waarborgen is beleid met draagvlak en daadkracht nodig (van Buuren & Teisman, 2010).

Het meest recente stikstofbeleid in Nederland heeft bewezen dat er een evenwicht tussen daadkracht en draagvlak nodig is. Na zes jaar ontwikkeling trad de nieuwe oplossing voor de stikstofproblematiek, het PAS (Programma Aanpak Stikstof), op 1 juli 2015 in werking (De Heer, Roozen, & Maas, 2017). Volgens een gedeputeerde van de provincie Overijssel is deze oplossing [PAS] "een heel mooi systeem dat met draagvlak tot stand is gekomen" (Pbllleefomgeving, 2017). In het PAS werd toestemming gegeven voor vergunningen van boeren en bouwprojecten gegeven dat maatregelen genomen werden om de stikstoftoename te compenseren. De kleine NGO Mobilisation for the Environment ging hiertegen in beroep bij de Raad van State (Waldram, z.d.).

Volgens de Raad van State overtrad het PAS Europese wetgeving (RaadvanState, z.d.). Dientengevolge kwam de vergunningverlening opnieuw 'op slot te liggen', een herhaling van de geschiedenis. (Buijs, Langers, Mattijssen, & Salverda, 2012).

Inzichten over de totstandkoming van het meest recente stikstofbeleid kunnen bijdragen aan beter toekomstig beleid. In het wetenschappelijk discours over stikstofbeleid is er nog weinig onderzoek gedaan naar het draagvlak voor het PAS. Naar aanleiding van de afschaffing van het PAS rijst de vraag of het geclaimde draagvlak inderdaad wel aanwezig was. Draagvlak voor nieuw stikstofbeleid is bovendien ook nodig om de politieke legitimiteit ervan te kunnen waarborgen, argumenteert Rainey (1997). Daarnaast is het nuttig om de oorzaken van het ineffectieve beleid uit het recente verleden te analyseren om meer daadkracht in toekomstig beleid te bewerkstelligen. Door een beleidsevaluatie van de effectiviteit van eerder stikstofbeleid, kunnen we ervoor zorgen dat de geschiedenis zich niet herhaalt.

De belangen in het stikstofbeleid zullen worden geïnventariseerd en er zal met name een focus liggen op het draagvlak voor het PAS. De volgende vraag zal in dit disciplinaire hoofdstuk aan bod komen: *In hoeverre kunnen inzichten over eerder Nederlands stikstofbeleid (PAS) van Nederland bijdragen aan een daadkrachtig stikstofcrisisbeleid met draagvlak?* Om deze vraag te beantwoorden zal een kwalitatief onderzoek worden verricht naar de punten waarop daadkracht en draagvlak (voortaan afgekort als d&d) in eerder Nederlands stikstofbeleid al dan niet aanwezig zijn geweest. Hiervoor zal in het theoretisch framework eerst een definitie van d&d worden gepresenteerd. Vervolgens zal een ex-post evaluatie op het PAS worden verricht waarbij de volgende methodes zijn toegepast:

- Een legitimiteits-analyse om conclusies te kunnen trekken over het draagvlak van het PAS. Hiervoor is een samenstelling van quotes uit interviews van belangengroepen in de media gemaakt en een literatuuranalyse uitgevoerd.
- Een effectiviteits-analyse om conclusies te kunnen trekken over de daadkracht van het PAS, gefocust op het doel en het oplossend vermogen van het meest recente stikstofbeleid in Nederland. Daarnaast is een historische literatuuranalyse verricht om conclusies te kunnen trekken over de redenen waarom daadkracht in eerder stikstofbeleid ontbrak, wat uiteindelijk leidde tot het PAS.

Aan de hand van deze informatie zal een conclusie worden gepresenteerd over de inzichten betreffende draagvlak en daadkracht. Ten slotte zal aan de Nederlandse overheid een advies worden gegeven voor een nieuw stikstofbeleid.

2. Theoretisch kader

D&d hebben invloed op elkaar: als beleid daadkracht heeft en de doelstellingen ervan behaald worden kan dat weer voor meer draagvlak zorgen. En als beleid met legitimiteit tot stand is gekomen kan dat ertoe leiden dat er minder weerstand wordt geboden tegen het beleid op lange termijn zodat het op die manier daadkrachtiger wordt (Mees, Driessen, & Runhaar, 2014). Het tegenovergestelde kan ook gebeuren: soms wordt er in effectief beleid een *trade-off* gemaakt tussen draagvlak en draagkracht. Waar de effectiviteit van natuurbeleid vaak met onzekerheden, lokale verscheidenheid en belangentegenstellingen te maken heeft, moeten overheden toch legitiem beleid opstellen dat daadkracht toont en de mensen behoedt voor toekomstige problemen (van Buuren & Teisman, 2010). Waar het op neer komt is dat er bij omstreden natuurbeleid, zoals bij het Nederlandse stikstofbeleid, een goede balans moet zijn die vaak moeilijk te bereiken is. D&d kan met betrekking tot beleid gericht op conservatie van de natuur op verschillende manieren worden gedefinieerd. Zowel draagvlak als draagkracht is een containerbegrip. In de volgende alinea's zullen beide begrippen daarom nader worden toegelicht (Bogaert, Cliquet, & de Zitter, 2003).

Aan het behoud van biodiversiteit wordt door lidstaten van de EU in belangrijke mate vormgegeven door de implementatie van speciale beschermingszones, zoals de Natura-2000 gebieden waarin de habitat en de vogelrichtlijnen worden nageleefd. Deze richtlijnen worden per lidstaat vertaald in nationaal beleid (Beunen, van Assche, & Duineveld, 2013). Vanwege de Natuurbeschermingswet uit 1998 en de Vogel en habitatrichtlijnen mogen geen nieuwe vergunningen worden afgegeven aan activiteiten die de kwaliteit van Natura-2000 gebieden verslechteren. De negatieve economische gevolgen hiervan hebben gezorgd voor een gepolariseerde relatie tussen economische en ecologische belanghebbenden en voor weerstand tegen maatregelen rondom Natura-2000 gebieden (Beunen, van Assche, & Duineveld, 2013; Buijs, Langers, Mattijssen, & Salverda, 2012; De Heer, Roozen, & Maas, 2017). Daarnaast zijn de twee eerdere beleidsinstrumenten voor stikstofreductie, (MINAS en Toetsingskader Ammoniak) onwettig verklaard door de Raad van State en het Europees hof doordat ze niet in lijn waren met de Europese wetten (Van de Broek, 2005). Er was volgens Van de Broek te veel gefocust op het verkrijgen van draagvlak en te weinig daadkracht in het beleid (2005).

2.1 Wat wordt er verstaan onder draagvlak?

Volgens sommigen is het PAS een “heel mooi systeem dat met draagvlak tot stand is gekomen”. Om dit te kunnen onderzoeken moet eerst het concept draagvlak nader worden belicht.

De wetenschap hanteert verschillende visies met betrekking tot de term draagvlak, waardoor er ook verschillende methodes zijn ontstaan om draagvlak te onderzoeken (Buijs, Langers, Mattijssen, & Salverda, 2012; Bogaert, Cliquet, & De Zitter, 2003). Met betrekking tot draagvlak voor natuurbeleid komen verschillende aandachtspunten naar voren, waaronder bestuurlijk, maatschappelijk en juridisch draagvlak (Bogaert, Cliquet, & De Zitter, 2003). In de beleidsmatige literatuur vindt daarnaast een discussie plaats over de definitie van de algemene term draagvlak. Vaak wordt het begrip gedefinieerd als ‘acceptatie van beleid’, een concept dat voortkomt uit een veelal traditionele, top-down sturingsfilosofie, waarbij “overheid en natuurorganisaties beleid maken en burgers dat beleid al dan niet accepteren” (Buijs, Langers, Mattijssen, & Salverda, 2012, p.11). Een nieuwe terminologie waarbij ook de participatie van burgers buiten het beleidskader wordt meegenomen in de bepaling van draagvlak is volgens onderzoek in natuurbeleid wenselijk (De Bakker & Van Koppen, 2009).

In dit disciplinaire hoofdstuk wordt draagvlak gedefinieerd als de rechtvaardiging van het politieke beleidsproces en de aanvaarding van het stikstofbeleid (Mees, Driessen, & Runhaar, 2014). We gebruiken hier het framework van Mees, Driessen, & Runhaar (2014) omdat dit het concept draagvlak aan de hand van drie verschillende criteria kan belichten en daarmee goed benut kan worden in deze complexe casus van het PAS.

Draagvlak wordt geoperationaliseerd op basis van drie specifieke criteria: *input*, *throughput* en *output legitimacy*. *Input legitimacy* wordt hier gedefinieerd als de betrokkenheid van alle belangenbehartigers bij het beslissen over het PAS (Mees et al., 2014); *throughput legitimacy* wordt gedefinieerd als de gelijkheid van de betrokkenen bij het nemen van beslissingen over het PAS en de mogelijkheid tot openhartigheid. Dit uit zich in kwalitatieve participatie en overleg tijdens het beleidsproces; en *output legitimacy* wordt ten slotte gedefinieerd als de waargenomen effectiviteit van de belangenbehartigers over het PAS (Bekkers & Edwards, 2007). De resultaten van de criteria worden geëvalueerd als laag, gemiddeld en hoog zie tabel 1 op bladzijde 38.

2.2 Wat wordt er verstaan onder daadkracht?

Net als dat bij draagvlak het geval is, verandert de definitie van daadkracht in de loop der tijd en wordt het begrip door verschillende belanghebbenden anders geframed (Young, 1994).

Omwille van de beperkte tijdsduur is er voor een beperkte visie van daadkracht gekozen. Het begrip daadkracht wordt daarom gedefinieerd als, de mate waarin beleid het probleem in kwestie kan oplossen en het de beoogde gedragsverandering teweeg brengt. Voor het evalueren van daadkracht wordt in dit hoofdstuk gebruik gemaakt van het framework dat Young (1994) voor effectief beleid heeft bedacht. Van zijn zes criteria zijn er drie geselecteerd als de meest relevante voor de beoordeling van de effectiviteit van het PAS: *problem solving/goal attainment effectiveness* en *behavioural effectiveness*. *Problem solving/goal attainment effectiveness* wordt hier gedefinieerd als: de mate waarin in de loop der tijd de genoemde en ongenoemde doelen van de overheid zijn behaald en de aanleiding van het probleem is opgelost (Young, 1994). In dit paper worden *problem solving effectiveness* en *goal attainment* als één en hetzelfde criterium behandeld omdat het doel van het PAS overeenkomt met het doel van het PAS zie tabel 2 op bladzijde 39.

Het algemene doel van het PAS is het behalen van conservatiedoelstellingen op termijn en het faciliteren van verdere economische ontwikkeling rond Natura-2000 gebieden (Ministerie van economische zaken en Ministerie van infrastructuur en milieu, 2015a). Het doel van het PAS kan dus in twee subdoelen worden opgesplitst: een conservatie doel en een economisch doel, Het conservatiedoel behelst het tegengaan van (verdere) achteruitgang van beschermde habitatten op de korte termijn en het bijdragen aan een gunstige omgevingsstatus op de lange termijn (De Heer, Roozen, & Maas, 2017). Het economische doel betreft het creëren van ruimte voor ondernemers (waaronder boeren) om te kunnen uitbreiden.

Behavioural effectiveness betekent in dit geval dat het PAS bij boeren en provinciale instanties gedrag verandert, ten aanzien van de bron- en herstelmaatregelen van het PAS. Hierbij gaat hem om veranderingen in hun praktijken die ze in eerste instantie niet zelf zouden hebben aangebracht, of om het beëindigen of het ombuigen van eerdere gedragspatronen in het ondernemen van boeren. Aan de hand van een evaluatie van deze maatregelen worden conclusies genomen.

3. Methode

Voor het evalueren van het PAS op draagvlak en draagkracht is een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Hiervoor maakte ik gebruik van een bureauonderzoek door papers te verzamelen via google scholar, waarbij de sneeuwbalmethode is toegepast. Verder is gebruik gemaakt van rapporten en kamerbrieven van de regering van begin 2014 tot 2019 en is gezocht met het trefwoord Programma Aanpak Stikstof. Daarnaast zijn krantenartikelen verzameld over het

PAS en is een aantal YouTube-video's gebruikt om daarin voorkomende interviews en quotes te analyseren. Vanwege de tijdsbeperking zijn er geen eigen interviews afgenomen.

Input, throughput en output zijn in onderstaande tabel 1 geoperationaliseerd in het framework van Mees, Driessen en Runhaar. Problem solving/goal attainment en behavioural effectiveness zijn in onderstaande tabel 2 geoperationaliseerd in het framework van Young. Daarna worden daadkracht en draagvlak op basis van een combinatie van de voorgaande resultaten in een nieuw framework gezet. De resultaten zijn met het symbool -,0,+ beoordeelt om de resultaten te kunnen vergelijken, zie tabel 3. In de analyses zijn de resultaten kwalitatief geïnterpreteerd.

Om draagvlak en daadkracht te kunnen evalueren zijn de belanghebbenden voor het PAS gekozen en geëvalueerd op hun invloed op het beleidsproces naar aanleiding van Renards' paper over *stakeholder analyses* (2004). De belanghebbende zijn voornamelijk gekozen uit het officiële rapport van het PAS, de overheidswebsite en een onlineonderzoek naar interviews uit krantenartikelen, de resultaten zijn te zien in figuur 1 (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2015a, Rijksoverheid, 2014, van Bokkum & Leijten, 2019, 27 december; Haas, 2019, juni 20).

markt actoren	maatschappelijke actoren	publieke actoren	wetenschappelijke input
<u>Boerenbelangen organisatie (LTO)</u> De Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie (Nevedi) De Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO) De Vereniging cultuurtechnische werken en grondverzet, meststoffendistributie en loonwerken in de agrarische sector (CUMELA Nederland) De Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) De Nederlandse Vakbond Varkenshouders (NVV) De Nederlandse Vakbond Pluimveeouders (NVP)	<u>Grote natuurorganisaties (Staatsbosbeheer, natuurmonumenten)</u> Kleine natuurorganisaties (MOB)	<u>Overheid Hans Bleker, Staatssecretaris van economie, landbouw en innovatie (2010-2012)</u> <u>Sharon Dijksma, staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu (2012-2015)</u> Interprovinciaal overleg (IPO)	<u>RIVM, WUR</u>

<u>Meest directe invloed</u> Gemiddeld directe invloed

Figuur 1: Belanghebbende bij het PAS

Legitimiteit	Bronnen van legitimiteit	Indicatoren
Input	representatie van belangen	de mate van aanwezigheid van alle belangen en eerlijke representatie in het beleidsproces - laag: sommige belangen worden overduidelijk niet gerepresenteerd, geen ratificatie door de gekozen leiders 0 gemiddeld: belangen worden over het algemeen gerepresenteerd, maar sommige

		<p>belangen worden op grotere waarden geschat, er heerst wat controverse onder de gekozen leiders</p> <p>+ hoog: alle belangen worden direct eerlijk gerepresenteerd of indirect door de acceptatie van de publieke hiërarchische structuur</p>
Throughput	<p>kwaliteit van participatie</p> <p>kwaliteit van overleg</p>	<p>de mate waarin alle belanghebbenden invloed kunnen uitoefenen tijdens het beleidsproces</p> <p>- laag: belanghebbende hebben geen invloed op het beleidsproces</p> <p>0 gemiddeld: belanghebbende hebben gelimiteerde toegang/ invloed op het beleidsproces, of gelimiteerd in de fases van het beleidsproces</p> <p>+ hoog: belanghebbende hebben toegang tot en beïnvloeden belangrijke fases van het beleidsproces</p> <p>de mate waarin alle belanghebbenden worden aangemoedigd om elkaar te begrijpen en tegengeluiden mogen laten horen</p> <p>- laag: deliberatie tijdens het beleidsproces is meer symbolisch volgens de belanghebbende</p> <p>0 gemiddeld: discussies tijdens het beleidsproces zijn minder open en constructief in de ogen van de belanghebbende</p> <p>+ hoog: open uitwisseling van argumenten door belanghebbende, constructieve discussies worden aangemoedigd in het beleidsproces</p>
Output	het aanvaarden van de uitkomsten	<p>de mate waarin belanghebbende het PAS aanvaarden.</p> <p>- laag: de meerderheid accepteert de uitkomst van het PAS niet</p>

		<p>0 gemiddeld: de meeste belanghebbende accepteren de uitkomst</p> <p>+ hoog: alle belanghebbende accepteren de uitkomst van het PAS</p>
--	--	---

Tabel 1: Draagvlak van het PAS (Gebaseerd op de criteria van legitimiteit van Mees, Driessen, & Runhaar, 2014)

Criteria	- lage score	0 gemiddelde score	+ hoge score
Effectiviteit			
Problem solving/goal attainment	De genoemde en ongenoemde doelen van de overheid zijn in de loop der tijd niet behaald en de aanleiding van het probleem is niet opgelost.	De genoemde en ongenoemde doelen van de overheid zijn in de loop der tijd gedeeltelijk behaald en de aanleiding van het probleem is gedeeltelijk opgelost.	De genoemde en ongenoemde doelen van de overheid zijn in de loop der tijd behaald en de aanleiding van het probleem is opgelost.
Behavioural effectiveness	Er zijn nauwelijks tot geen veranderingen in het gedrag van boeren en/of de praktijken van de provincies waargenomen die vanuit het PAS worden gestuurd.	er worden een aantal veranderingen in het gedrag van boeren en/of de praktijken van provincies waargenomen die vanuit het PAS worden gestuurd.	er worden veranderingen in het gedrag van boeren en/of de praktijken van provincies waargenomen die vanuit het PAS worden gestuurd

Tabel 2: Daadkracht van het PAS (Gebaseerd op de criteria van Young, 1994)

4. Resultaten

4.1 Draagvlak

4.1.1 Input: De representatie van belangen is gemiddeld 0

Volgens Mees, Driessen en Runhaar (2014) is bij een democratisch gekozen overheid een hoge representatie van betrokkenen gegarandeerd omdat de overheid het volk representeert. De PAS zou door deze publieke hiërarchische structuur een hoge representatie van belangen moeten hebben. Desalniettemin komt naar voren dat er indirect sprake was van overrepresentatie van boerenbelangen, aangezien de staatssecretaris in zijn visie op de natuur vooral het belang van bedrijven onderstreepte (Buijs, Mattijssen, & Arts, 2014).

Het artikel van Buijs, Elands, van Koppen, & Warmelink stelt dat: “De disruptie onder Rutte I werd mede gelegitimeerd door een vermeend gebrek aan maatschappelijke steun voor het natuurbeleid, terwijl uit enquêtes en lidmaatschappen bleek dat die steun nog steeds substantieel was” (2017, p12). Terwijl de steun voor natuurbeleid door de bevolking nog substantieel was wordt hier geconcludeerd dat een niet geheel eerlijke representatie van zowel ecologische als economische waarden wordt waargenomen bij de start van het beleidsproces.

4.1.2 Throughput: De kwaliteit van de participatie is gemiddeld 0

In het voortraject heeft afstemming plaatsgevonden met andere overheden en maatschappelijke organisaties; de aanwezigen hierbij werden door de overheid zelf geselecteerd. Hierna werd het in een periode van 6 weken mogelijk voor individuen en groepen om commentaar op het PAS commentaar in te dienen. (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2015b). Hiervan werd voornamelijk gebruik gemaakt Dit werd gedaan voornamelijk door agrariërs en- visserij ondernemers en individuele insprekers. De terinzagelegging werd bekend gemaakt via landelijke en regionale dagbladen en de regeringswebsite. De hoofdaanvechter van het PAS bij de Raad van State, de NGO Mobilisation for the Environment (MOB), diende in 2015 al een visie in op het ontwerpbesluit van het PAS waar door de overheid verder niets mee werd gedaan (Waldram, z.d.). De Raad van State gebruikte deze echter wel in haar uitspraak tegen het PAS. Er werden wel overeenkomsten gesloten met een aantal sectoren, zie figuur 1, die door het PAS beïnvloed zouden worden (Rijksoverheid, 2014).

De kwaliteit van overleg is laag -

Hoewel grotere NGO's zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer het voorstel in eerste instantie niet zagen zitten stemden ze er later toch mee in (Bokkum & Leijten, 2019, 27 december). Ten gevolge van het intrekken van de subsidies voor natuurconservatie door de nieuwe regering in 2010 hadden deze NGO's echter een slechte onderhandelingspositie (Buijs, Matthijsen, & Arts, 2014). Een belofte van 200 miljoen voor natuurconservatie heeft hen toen kunnen overhalen. Een interview met een ambtenaar die indertijd op Economische Zaken werkte geeft aan dat: 'ze [natuurmonumenten] met een beroep op 'fatsoen' en 'het poldermodel' het complot [zijn] ingetrokken'' (Bokkum & Leijten, 2019, 27 december).

Daarnaast blijkt uit interviews met 19 wetenschappers dat er druk lag op wetenschappers om positieve rapporten te schrijven over de uitwerking van het PAS. Volgens een beleidsmedewerker zijn er door ambtenaren zelfs aanpassingen gedaan aan rapporten over de effectiviteit van maatregelen. Wetenschappers voelden een hoge druk van boven (Bokkum & Leijten, 2019, 27 december).

Rapporten van kleine NGO's, maar ook grote adviesbureaus waaronder de Commissie voor de milieueffectrapportage (MER), uitten grote onzekerheid over de inschattingen van de verlaging van stikstofdepositie en de maatregelen voor een aantal gevoelige Habitats (2015). De maatregelen zouden te generiek zijn en niet berusten op bewezen herstelmaatregelen.

4.1.3. Output: Het aanvaarden van de uitkomsten is gemiddeld 0

De boeren belangenbehartigende organisatie LTO was erg tevreden met de uitkomst: deze bood veel ruimte aan boeren die niet konden uitbreiden, specifiek bij Natura 2000-gebieden. In plaats daarvan werd het PAS als oplossing gezien voor veel problemen waar boeren tegenaan liepen, waaronder vergunningverlening. Nederland kwam niet meer "op slot te zitten" (Buijs, Langers, Matthijsen, & Salverda, 2012).

De overheid heeft pas zeven jaar nadat de eerste stap ernaartoe werd gezet ingestemd met het PAS. Over het algemeen heerste er een zekere mate van opluchting over de oplossing van de vergunningsstagnatie bij de overheid (Hendrickx, 2019 oktober 28). Alleen Esther Ouwehand van de Partij van de Dieren was openlijk tegen het beleid. Zij voorspelde toen al dat het PAS bij de Raad van State zou worden afgekeurd zou worden (Partij voor de Dieren, 2015, 4 februari).

Naast de regering en de marktsector oordeelden ook grote natuurorganisaties als Natuurmonumenten positief over het PAS, óók na de uitspraak van de Raad van State: het PAS "was (en is) een elegante basisfilosofie; in het belang van zowel natuur als economie"

(Haas, 2019, juni 20). Kleine natuurorganisaties waren veel minder positief over het PAS (Hendrickx, 2019 oktober 28).

Doordat veel belanghebbenden de mogelijkheid hebben gekregen mee te praten over het PAS lijkt het alsof het besluit met draagvlak tot stand is gekomen. Uit het bovenstaande blijkt echter dat het ministerie toentertijd hard heeft geprobeerd zijn idee over stikstofbeleid door te drukken. Hierbij hadden boerenbelangenorganisaties relatief een meer belangrijke positie dan kleine natuurorganisaties. De schijn van draagvlak kon opgehouden worden door de ondertekening van het voorstel door grote natuurorganisaties.

Rapporten over de negatieve gevolgen van het PAS werden stelselmatig genegeerd. Van Enst, Driessen & Runhaar (2014) noemt dit het selectief verzamelen van informatie door beleidsmakers. Dit is een vaker voorkomend verschijnsel bij beleid waar economische ontwikkeling en natuurbescherming tegenover elkaar komen te staan. Arnstein (1969) noemt dit fenomeen *tokenism*: hierbij zijn beleidsuitkomsten al van tevoren vastgesteld door beleidsmakers en erbij betrokken actoren – in dit geval wetenschappers. Het inhuren van wetenschappers lijkt in het PAS voornamelijk een vorm van *window dressing*, waarbij beleidsmakers hun eigen agenda en belangen proberen te bevorderen door alleen rapporten te accepteren die in hun beleidslijn liggen.

4.2 Daadkracht

4.2.1 Problem solving/Goal attainment effectiveness is laag -

In het PAS zijn landelijke maatregelen die de depositie van stikstof moeten verminderen en gebied specifieke herstelmaatregelen aan elkaar gekoppeld (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2015a).

Hoewel volgens de overheid gebiedsanalyses van ecologische experts over alle 118 Natura-2000 gebieden bevestigden dat PAS-maatregelen niet tot verdere achteruitgang van habitatkwaliteit zouden leiden (Ministerie van economische zaken en Ministerie van infrastructuur en milieu, 2015a). Bestond er een grote onzekerheid over de effectiviteit van PAS-maatregelen voor een behoorlijk aantal Natura 2000-gebieden (De Heer, 2017; Schoukens, 2017).

Terwijl provincies voornamelijk verantwoordelijk waren voor gebied specifieke herstelmaatregelen, zouden generieke brongerichte maatregelen in de landbouw een integraal onderdeel vormen. Hier was echter weinig van terug te zien in de daadwerkelijke uitwerking. Volgens het RIVM steeg “de stikstofdepositie in de vorm van ammoniak [...] in de periode van 2014 tot en met 2017 met ongeveer 4 kton (+3%). [...] Waarvan landbouw de

belangrijkste bron is” (RIVM, 2018, p3, p10). Het conservatiedoel is hierbij niet bereikt: waar het PAS aangaf dat in bepaalde Natura 2000-gebieden de hoeveelheid stikstof zou afnemen, nam deze juist toe (Remkes et al., 2019).

Het PAS loste het vergunningsprobleem voor de boeren en de bouwsector op door bijna elke nieuwe vergunning te verlenen met de belofte dat de stikstofdepositie in de toekomst naar beneden zou gaan (Haas, 2019 juni 20). Vanaf de start van het PAS (1 juli 2015) tot 7 november 2018 zijn binnen het PAS ruim 7.500 vergunningen en 3.300 meldingen depositieruimte toegekend (RIVM, 2018). Hoewel deze vergunningen zijn afgegeven waren er vooraf al onzekerheden geuit over het risico dat investeringen die in de eerste periode van het PAS werden doorgevoerd naderhand desinvesteringen zouden blijken (Milieurapportage, 2015).

Ondanks het feit dat het PAS in 2015 als beginsel had dat het de verdere achteruitgang van stikstofgevoelige gebieden zou tegengaan, bleken herstelmaatregelen op zich te laten wachten en werden deze deels niet gewaarborgd (Remkes et al., 2019). Met andere woorden: het op korte termijn behalen van de conservatiedoelstellingen op gebiedsniveau is niet het voornaamste doeleinde geweest. Volgens Schoukens zou het behalen van de conservatiedoelen voor de eerstkomende zes jaar een onredelijke beperking van de economische ontwikkeling van ondernemers in de nabijheid van Natura 2000-gebieden betekenen (2017). Dat zou tegen het eerste doel van het PAS ingaan, namelijk: ruimte creëren voor vergunningen. Uiteindelijk zijn beide doelen niet gehaald doordat de vergunningen die door het PAS waren goedgekeurd na de uitspraak van de Raad van State niet meer mogen worden uitgegeven (RaadvanState, z.d.).

4.2.2. Behavioural effectiveness is laag -

De MER merkt op dat de daling van de stikstofdepositie voornamelijk voort moet komen van het emissiearmere aanwenden van mest en management- en voermaatregelen bij veehouderijen. De management- en voermaatregelen zijn hierbij niet afdwingbaar en de ontwikkelingen die zonder het PAS plaatsvinden, werden hierbij meegeteld (milieueffectenrapportage, 2015). Er bestond een aanname dat boeren uit zichzelf maatregelen zouden nemen om de ammoniakdepositie op hun boerderij te verminderen (Hendrickx, 2019; de Heer, Roozen, & Maas, 2017). Er is dus veel draagvlak vanuit boeren nodig om deze maatregelen daadwerkelijk toe te passen.

In 2018 liepen de brongerichte maatregelen van het PAS achter op de prognose (Voortgang Natura 2000, 2019). Bij de vrijwillige management- en voermaatregelen was er

geen betrouwbare meting mogelijk. Wel was er een groei aan emissies gemeten door de groei van de veestapel en het gebruik van kunstmest. Ondanks dat het gebruik van kunstmest en de invoer van krachtvoer de hoogste bijdrage aan stikstofemissies leveren worden hier geen maatregelen gesteld die hebben geleid tot gedragsverandering bij de boeren. Wél is er in de periode van de het PAS een groei van de veestapel gesignaleerd (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2019). Tevens was van de herstelmaatregelen die door provincies genomen zouden worden in 2018 nog maar 28% uitgevoerd (Schouten, 2018).

Het PAS ging uit van een sterke economische rationaliteit waarbij verwacht werd dat vrijwillige maatregelen en technocratische oplossingen het stikstofprobleem zouden oplossen. Dit leidde tot het crowding -out effect waardoor “het nemen van morele verantwoordelijkheid voor natuur afneemt ten gevolge van de nadruk op de economische afwegingen” (Buijs, Elands, Van Koppen & Warmelink, 2017). Het PAS probeerde de stikstofemissies te reduceren door brongerichte maatregelen die vervolgens niet de gewenste gedragsverandering teweegbrachten.

4.3 Daadkracht en Draagvlak

De volgende resultaten zijn naar aanleiding van de vorige paragrafen opgesteld.

input (legitimiteit)	0
throughput (legitimiteit)	-/0
output (legitimiteit)	0
goal attainment/ problem solving (effectiviteit)	-
behavioural (effectiviteit)	-

Tabel 3: Daadkracht en Draagvlak van het PAS

Uit het bovenstaande komt naar voren dat wanneer het draagvlak de daadkracht van stikstofbeleid overtreft, het beleid dat als de beoogde oplossing voor het stikstofprobleem wordt voorgesteld niet kan waarmaken. Het lijkt niet alsof de beoogde problemen over tijd veranderde maar vooral dat bij de totstandkoming van het stikstofbeleid al sprake was

van een disproportionele nadruk op de economische ruimte die werd gecreëerd en niet op natuurherstel.

Daarnaast wordt in dit paper aangetoond dat er bij het criterium voor kwaliteit van participatie niet elke belanghebbende invloed kon uitoefenen op het beleidsproces van de PAS. Ook door een gebrek aan kwalitatieve participatie wordt de daadkracht tegengewerkt. In het vervolg moeten daarom ad hoc eisen worden gesteld om alsnog de beoogde doelen te behalen.

Een gevolg van strengere maatregelen is dat het breekbaar vertrouwen in het beleidsproces wordt geschaad en dat het draagvlak voor nieuwe maatregelen afneemt. Dit manifesteert zich bij het PAS in de vorm van de boerenprotesten. Uit het grootschalige opinieonderzoek in Nederland van Wiskerke, wordt duidelijk dat het draagvlak bij de boeren voor het doorvoeren van veranderingen in hun bedrijf afneemt (destaatvandeboer2, 2019). De bereidheid om over te stappen naar kringlooplandbouw (een alternatieve vorm van landbouw die het stikstofoverschot zou kunnen verkleinen), de algemene wil om over te schakelen op een duurzamere landbouw en het vertrouwen in de wetenschappelijke onderbouwing van stikstofmetingen zijn onder de boeren ná het intrekken van het PAS alsmear kleiner geworden.

Om draagvlak én om daadkracht te kunnen bewerkstelligen in nieuw stikstofbeleid zijn wetenschappelijk onderbouwde interventies nodig om stikstofdepositie te kunnen verminderen. De kwaliteit van overleg en participatie moet omhoog om de weerstand die door de jaren heen tegen wetenschappelijke instrumenten is ontstaan. In dit beleidsvoorstel wordt de overheid aangeraden om rapporten of belangengroepen die de effectiviteit of de wetmatigheid van geformuleerd beleid ter discussie stellen in het beleidsproces mee te nemen om verergering van het probleem te voorkomen.

Om opnieuw draagvlak en daadkracht voor stikstofbeleid bij belanghebbende te creëren moet het vertrouwen in de overheid worden hersteld. Er gaapt overduidelijk een groot gat tussen de belanghebbende actoren aangaande het te voeren beleid inzake de stikstof crisis. Voor een betere samenwerking is erkenning van elkaar als belanghebbende en van elkaars belangen van cruciaal belang. Hier kan de regering ook aan bijdragen door belangentegenstellingen te erkennen en daarvan uit naar oplossingen te zoeken (Van Assche, Duineveld, Beunen, & Teampau, 2011). Het is belangrijk dat de overheid hier moet lange termijn oplossingen voor de boeren komt zodat de investeringen die zij voor de komende decennia in hun bedrijf maken, niet desinvesteringen blijken te zijn.

5. Conclusie

Het PAS is de uitkomst van een stikstofbeleid dat de afgelopen jaren veel is gewijzigd en weinig daadkracht had. Het PAS is een interessant beleidsonderwerp aangezien de overheid het presenteerde als de perfecte oplossing voor een goede balans van enerzijds economie- en natuurbelangen. Het zou draagvlak en draagkracht moeten hebben gehad, uit dit onderzoek komt naar voren dat dit in de praktijk niet zo was.

Er zijn een aantal dilemma's rondom het creëren van een legitieme balans tussen draagvlak en daadkracht. In het PAS komen duidelijk de onzekerheden die gepaard gaan met effectief en legitiem natuurbeleid naar voren. Terwijl de overheid zich moet verantwoorden aan tegengestelde belangen, wordt nieuwe informatie die de daadkracht van het beleid tegenspreken genegeerd.

Uiteindelijk werkt het negeren van nieuwe informatie, de daadkracht van het beleid tegen. Waar boeren mochten door blijven ontwikkelen werden de brongerichte maatregelen niet toegepast en bleef een andere bron van stikstof, het aantal vee alleen maar groeien. De overheid zou de volgende beleidsmaatregelen kunnen stellen naar aanleiding van dit onderzoek:

- Evenwichtiger belangenafweging tussen economische belangen en ecologische belangen want jullie hebben destijds economische belangen geprefereerd.
- Maak geen beleid zonder dat je daadwerkelijk weet dat stikstof gereduceerd wordt
- Controleer de maatregelen en stuur je beleid onmiddellijk bij als gewenste effecten uitblijven.

Ten slotte is vereenvoudiging en verduidelijking van wetgeving vereist voor zowel ambtenaren, natuurverenigingen als landbouwers om verdere escalatie te voorkomen.

6. Beperking van het onderzoek

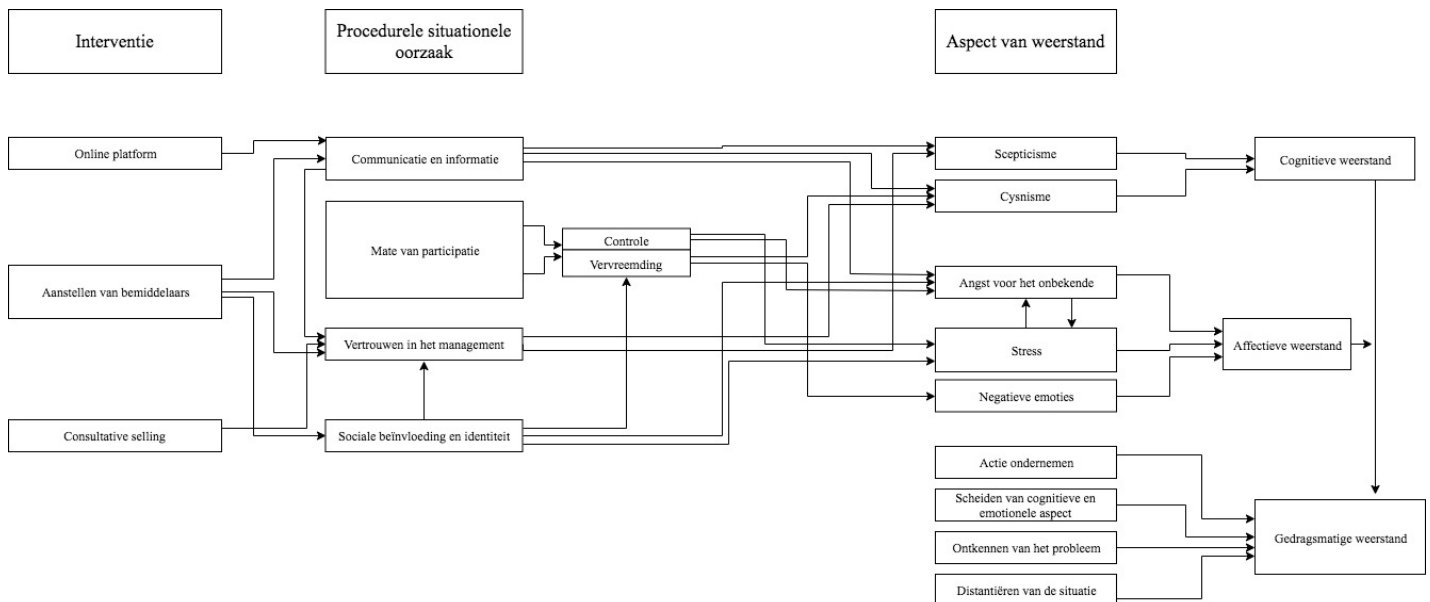
In dit onderzoek is niet gekeken naar het natuur en economisch discours in Nederland. Hier bevindt zich echter ook een spanningsveld. De manier waarop natuur gepresenteerd wordt in Nederland heeft invloed op het draagvlak voor nieuw natuurbeleid. Dit paper is niet diep ingegaan op de redenen waarom economisch beleid prevaleert in Nederland. Ook is er verder niet ingegaan op het verschil tussen grote en kleine natuurorganisaties, ondanks dat hier een verschil in activistisch handelen is gevonden. Verder onderzoek hiernaar kan meer inzicht geven over de machtsrelaties van NGO's op politiek niveau.

Hoofdstuk 5: Arbeids- en organisatiepsychologie

Procedurele situationele oorzaken van, reacties op, en effectieve interventies bij organisatorische verandering

1. Abstract

De Nederlandse overheid zal met de maatregelen die zij neemt voor de reductie van stikstofuitstoot organisatorische verandering teweegbrengen bij veel bedrijven in de veeteeltsector. Vanuit het perspectief van de Arbeids- en organisatiepsychologie zal gekeken worden naar de best mogelijke manier om deze organisatorische verandering te begeleiden. Om een antwoord te geven op de vraag “Hoe kan de overheid de bedrijven in de veeteelt die te veel stikstof uitstoten het best begeleiden bij hun structurele veranderingsproces?” zal worden gekeken naar drie kernpunten van verandering: de reactie op verandering, de procedurele situationele oorzaken van verandering en de effectieve interventies bij verandering. Figuur 1 geeft het model weer dat centraal staat in dit literatuuronderzoek.

Figuur 1: Weerstand model

2. Wat is organisatorische verandering in de context van de agrarische sector?

Verandering is een concept waar iedere organisatie vroeg of laat mee te maken krijgt. Er zijn enorm veel boeken geschreven over organisatorische verandering (Om er enkele te noemen: Hiatt & Creasey, 2003; Hiatt, 2006; Anderson & Anderson, 2010; Kotter, 2012; Dawson & Andriopoulos, 2014; Hayes, 2018). In dit literatuuronderzoek wordt gekeken naar de veranderingen bij de organisaties in de agrarische sector die veroorzaakt worden door wisselend politiek beleid.

Vanaf 1950 heeft er in de veeteeltsector een enorme organisatorische verandering plaats gevonden: schaalvergroting. De bedrijven in de agrarische sector hebben veel minder arbeidskrachten in dienst dan vroeger: in 1980 stond het aantal arbeidskrachten nog op 305.000; in 2018 had ieder bedrijf in de agrarische sector gemiddeld nog maar 176.000 arbeidskrachten. Daarnaast is het aantal bedrijven in de veeteeltsector in 1950 van 410.000 naar 54.000 in 2018 gedaald. De hoeveelheid geiten, kalkoenen, kippen en runderen is in de afgelopen jaren echter gestegen. In 1970 leefden er in Nederland 32.710.000 geiten, kalkoenen, kippen en runderen. In 2018 was dit aantal opgelopen tot 51.138.000 (*CBS Statline*, 2019, 19 November). Dit laat zien dat er een enorme schaalvergroting heeft plaatsgevonden in de veeteeltsector. De afname van de hoeveelheid veeteeltbedrijven en de schaalvergroting van overgebleven veeteeltbedrijven heeft een enorme impact gehad op de interne organisatie van bedrijven.

De afgelopen jaren wordt de overheid geconfronteerd met de ecologische gevolgen van deze schaalvergroting, namelijk een afname van de biodiversiteit (De Bont, Van Bruchem, Helming, Leneman & Schrijver, 2007; Norén et al. 2019). Wetten die deze afname van biodiversiteit probeerden te reguleren zijn onder andere: Wet natuurbescherming, Mestwetgeving, Wetten omtrent gewasbestrijdingsmiddelen, Wet ammoniak en veehouderij en Besluit emissiearme huisvesting. Deze wetten hebben er bijvoorbeeld voor gezorgd dat veel boeren zijn begonnen met intern salderen waarbij voornamelijk emissiearme technieken worden gebruikt om de hoeveelheid stikstof of ammoniak die een boerenbedrijf uitstoot te verminderen. Het introduceren van wisselende technieken zorgt voor hoge kosten bij de boerenbedrijven en een verandering van werkzaamheden in de agrarische sector. Kortom: de overheid stelt beleid op dat organisatorische gevolgen heeft bij boerenbedrijven en verandering impliceert.

3. Reageren op verandering

Er is veel onderzoek gedaan naar reacties van werknemers op het invoeren van veranderingen binnen een organisatie. Er zijn grofweg twee manieren waarop het individu kan reageren. Ten eerste kan het individu de verandering zien als een kans en enthousiast meegaan in de verandering (Gregoire, 2003; Ebert & Crippen, 2010). Ten tweede kan het individu de verandering zien als een dreiging en weerstand bieden tegen de verandering (Strebel, 1996; Dent & Goldberg, 1999; Stanley, Meyer & Topolnytsky, 2005; Oreg, 2006). Deze weerstand die geboden wordt tegen verandering is een oorzaak voor het lage slagingspercentage van verandering binnen bedrijven (Georgalis, Samaratunge, Kimberley & Lu, 2015).

Naast een laag slagingspercentage van verandering binnen bedrijven gaat weerstand vaak ook gepaard met stress, wat een aanleiding kan zijn voor de vermindering van individueel welzijn (Ashford, 1988; Bovey, & Hede, 2001; Johnson, Cooper, Cartwright, Donald, Taylor, & Millet, 2005; Oreg, Vakola & Armenakis, 2011). Uit een meta-analyse van Bamberger et al. (2012) blijkt de relatie tussen individueel welzijn en verandering enkel significant bij een hoge mate van weerstand. Weerstand is dus een mediator in dit effect. Bij verlaging van deze mediator verhoogt dus het individueel welzijn. Het is dus cruciaal om tijdens veranderingen de mate van weerstand te minimaliseren.

Ook correleren lage niveaus van acceptatie van een verandering met minder tevredenheid en meer irritatie op de werkvloer (Wanberg & Banas, 2000). Een lagere tevredenheid op de werkvloer correleert met een lage werkprestatie (Judge, Thoresen, Bono & Patton, 2001).

Weerstand zorgt dus voor een kleinere kans van het slagen van de verandering, gaat gepaard met stress en vermindering van het individuele welzijn en correleert met minder werktevredenheid en met irritatie op de werkvloer, wat kan zorgen voor een lagere werkprestatie. Het verminderen van weerstand is dus zowel voor het individu als voor de organisatie belangrijk.

In dit disciplinaire hoofdstuk wordt de definitie van weerstand van Piderit (2000) aangehouden. Deze definitie houdt in dat de weerstand bestaat uit een cognitief, gedragsmatig en affectief aspect. Weerstand is dus een driedimensionaal construct met interne (cognitieve en affectieve) en externe (gedragsmatige) aspecten. Bovey, & Hede (2001) vonden in hun onderzoek een significante correlatie tussen deze drie aspecten. Individuen die zich cognitief verzetten tegen verandering, waren meer geneigd dit te uiten. De emoties die hierbij komen kijken vergroten deze relatie.

Cognitieve weerstand

Het cognitieve aspect benadrukt het cognitieve proces dat plaats kan vinden als reactie op verandering. Er zijn verschillende vormen van cognitieve weerstand. In dit literatuuronderzoek zal cognitieve weerstand geoperationaliseerd worden aan de hand van twee aspecten.

Het eerste aspect van cognitieve weerstand is cynisme. Cynisme kan omschreven worden als het niet of nauwelijks geloven van andermans motief voor een keuze of actie (Stanley, Meyer, & Topolnytsky, 2005; Oreg, Vakola & Armenakis, 2011). Een voorbeeld van een cynische reactie bij de boeren is dat ze twijfelen aan de stikstofmetingen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) (Smit & de Vries, 2019, 16 oktober).

Een ander belangrijk onderdeel van cognitieve weerstand is scepticisme. In dit literatuuronderzoek zal scepticisme worden omschreven als het niet of nauwelijks geloven van de effectiviteit van de verandering (Stanley, Meyer, & Topolnytsky, 2005; Oreg, Vakola & Armenakis, 2011). Een voorbeeld van een sceptische reactie bij de boeren is dat boeren tijdens de Plan Aanpak Stikstof luchtwassers als emissiearme techniek moesten toepassen om stikstof te reduceren maar dit niet deden omdat ze deze techniek niet effectief vonden.

Affectieve weerstand

Het affectieve aspect van weerstand benadrukt de affectieve en emotionele reactie die het individu kan hebben op verandering. Er zijn verschillende vormen van affectieve weerstand. In dit literatuuronderzoek zal affectieve weerstand geoperationaliseerd worden aan de hand van drie aspecten: stress, angst voor het onbekende en het ontwikkelen van negatieve emoties zoals woede, wantrouwen en haat (Oreg, Vakola & Armenakis, 2011; Carleton, 2016).

Onderzoek van het Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek wijst uit dat boeren last hebben van werk gerelateerde stress. Van 650 ondervraagde boeren gaven 80 individuen aan stress gerelateerde klachten te ervaren, zoals oververmoeidheid (39%), prikkelbaarheid en frustratie (36%), somberheid (26%) en angstgevoelens of paniekaanvallen (10%). Bijna de helft (48%) gaf aan dat het werk hen mentaal uitput (Riebbels, Messely, & Audoor, 2019, 8 oktober).

Angst voor het onbekende heeft betrekking op de angst die werknemers kunnen hebben bij verandering doordat er onduidelijkheden zijn in de toekomst. (Carleton, 2016). Een voorbeeld van angst voor verandering bij boeren blijkt uit het opinieonderzoek De Staat van

de Boer 1 (Bouma & Marijnissen, 2018). Hieruit blijkt dat veel boeren hun toekomst niet duidelijk voor zich zien en denken dat het familiebedrijf binnen 25 jaar zal zijn uitgestorven.

De protesten van boeren tonen aan dat boeren ook negatieve emoties ontwikkelen, zoals woede, wantrouwen en haat. Negatieve emoties kunnen ervoor zorgen dat groepen meer collectieve actie ondernemen, zoals protesteren (Frijda, 1986; Van Zomeren, Postmes & Spears, 2008). Dit komt overeen met de landelijke boerenprotesten van het afgelopen jaar.

Gedragsmatige weerstand

Het gedragsmatige aspect benadrukt de uiting van het emotionele en cognitieve aspect (Piderit, 2000). Ook dit aspect kent verschillende vormen, bijvoorbeeld het ontkennen van het probleem, het zich distantiëren van de situatie, het scheiden van het cognitieve en emotionele aspect of het actie ondernemen tegen de verandering (Oreg, Vakola & Armenakis, 2011). Een voorbeeld van gedragsmatige weerstand bij boeren is bijvoorbeeld dat volgens het opinieonderzoek De Staat van de Boer 2 73,5% van de boeren aangeeft dat de grote hoeveelheid stikstofuitstoot een niet bestaand probleem is (Bouma & Marijnissen, 18 december 2019). Een ander voorbeeld van gedragsmatige weerstand wordt gevormd door de landelijke boerenprotesten.

4. Procedurele situationele oorzaken van weerstand

Er zijn verschillende redenen voor werknemers om weerstand te bieden. De redenen voor weerstand zijn op te splitsen in individuele oorzaken en situationele oorzaken (Oreg, 2006; Oreg, Vakola & Armenakis, 2011). Er zal in dit hoofdstuk worden gekeken naar situationele oorzaken omdat dit oorzaken zijn waar de politiek verandering in zou kunnen brengen. Situationele oorzaken zijn op te delen in procedurele situationele oorzaken en distributieve situationele oorzaken. Procedurele situationele oorzaken leggen nadruk op de “eerlijkheid van de procedure die heeft geleid tot de uitkomst”. Distributieve situationele oorzaken leggen nadruk op de “eerlijkheid van de uitkomst” (Oreg, 2006). Er zal in dit paper worden gekeken naar procedurele situationele oorzaken. Onderzoekt toont aan dat de procedurele gerechtigdheid een belangrijke factor is in individueel begrip voor en medewerking aan de uitkomst (Skarlicki & Folger, 1997; Sunshine & Tyler, 2003; Hinds, 2007).

De procedurele situationele oorzaken van weerstand waar dit hoofdstuk zich op richt zijn slechte communicatie en incorrecte informatie (Schweiger & Denisi, 1991; Woodward & Hendry, 2004; Godbole, 2017; Armenakis & Harris, 2009; Miller, Johnson & Grau, 1994;

Wanberg & Banas, 2000; Oreg, 2006), participatie (Giangreco & Peccei, 2005; Warburton, Williams, & Cairns, 2006; Godbole, 2017), sociale beïnvloeding (Burkhardt, 1994; Oreg, 2006; Brown & Quarter, 1994) en vertrouwen in het management (Stanley, Meyer, and Topolnytski, 2005; Oreg, 2006; Armenakis & Harris, 2009).

Slechte communicatie & en incorrecte informatie

Slechte communicatie en incorrecte informatie zijn de eerste procedurele situationele oorzaken van weerstand. Werknemers achten goede communicatie een noodzakelijke vaardigheid voor het management ten tijde van organisatorische verandering (Woodward & Hendry, 2004). Ze blijken gelijk te hebben; goede communicatie zorgt voor het soepeler verlopen van organisatorische verandering (Schweiger & DeNisi, 1991). Goede communicatie tijdens organisatorische verandering houdt in dat er voldoende uitleg is en dat men voldoende wordt geïnformeerd over de verandering voorafgaand aan de verandering en tijdens de verandering. Vaak wordt binnen organisaties de noodzaak van verandering niet begrepen (Armenakis & Harris, 2009; Godbole, 2017) en is er een tekort aan informatie, (Deci, Eghrari, Patrick & Leone, 1994; Miller, Johnson & Grau, 1994; Wanberg & Banas, 2000). Dit zijn oorzaken van weerstand.

Godbole (2017) en Gagné, Koestner & Zuckerman (2000) vonden in hun onderzoek een correlatie tussen de hoeveelheid informatie en een affectief aspect van weerstand, namelijk angst voor het onbekende. Schweiger & DeNisi (1991) stellen dat door de angst voor het onbekende op den duur stress kan ontstaan. Deze angst en eventueel de ermee gepaard gaande stress kunnen verkleind worden door het geven van informatie over de verandering. Stanley, Meyer & Topolnytsky (2005) vonden een correlatie tussen communicatie en de twee aspecten van cognitieve weerstand (cynisme en scepticisme) waarbij een lage mate van communicatie samenging met een hogere mate van scepticisme en verandering-gerelateerd cynisme.

De overheid gaat in debat met de boeren en de boerenorganisaties over het stikstofbeleid. Voorbeelden hiervoor zijn de gesprekken die premier Rutte op 6 november 2019 in Ommen en 14 november 2019 in Deurne aanging tijdens door de VVD georganiseerde bijeenkomsten met boeren over de stikstofproblematiek. De informatie die wordt verstrekt door de overheid is echter niet altijd correct. De overheid heeft veel verschillende emissiearme technieken voor intern salderen voorgesteld om bijvoorbeeld ammoniakuitstoot, methaanuitstoot of stikstofuitstoot te reduceren. Hoewel deze technieken werken, zijn de netto stikstofemissies toch omhooggegaan (Voortgang Natura 2000) Omdat

de overheid hen verkeerd heeft geïnformeerd hebben boeren dus geïnvesteerd in technieken zonder het gewenste resultaat te zien.

Gebrek aan participatie

Gebrek aan participatie is een tweede oorzaak van weerstand. Een hoge mate van betrokkenheid bij de verandering zorgt voor minder weerstand tegen verandering (Lines, 2004; Giangreco & Peccei, 2005). Een gebrek aan participatie van werknemers kan zorgen voor vervreemding van werknemers op de werkvloer (Aiken & Hage, 1996). Vervreemding op de werkvloer correleert volgens Ingram, Kelso, & McCord (2011) met aspecten van weerstand, namelijk cynisme en negatieve emoties.

Naast de mate van vervreemding die fungeert als mediator in de relatie tussen weerstand en gebrek aan participatie, is ook de mate van controle een mediator in de relatie tussen gebrek aan participatie en affectieve weerstand. Godbole (2017) stelt dat de mate van controle die een individu heeft over een verandering, effect heeft op de mate van weerstand van het individu tegen de verandering. Bordia, Hobman, Jones, Gallois, & Callan (2004) schrijven dat de mate van participatie van werknemers in het beleidsproces correleert met stress en angst voor het onbekende. De mate van controle die de werknemer ervaart over de toekomst van de organisatie en over de richting waarin zijn carrière zich ontwikkelt bleek een mediator in de correlatie tussen angst voor het onbekende en stress. Dit is in lijn met het onderzoek van Warburton, Williams, & Cairns, (2006). Zij concludeerden dat mensen die worden buitengesloten van sociale interactie en enkel machteloos kunnen toekijken hoe de interactie gebeurt vaak boos worden en antisociaal gedrag vertonen; mensen die buitengesloten worden, maar wel nog voldoende macht krijgen om dit eventueel tegen te gaan, vertonen juist pro-sociaal gedrag. Volgens deze theorie zou een hogere mate van participatie dus zorgen voor pro-sociaal gedrag in plaats van antisociaal gedrag

Meer dan 80% van de boeren geeft aan door de overregulering weinig ruimte te krijgen voor ondernemen (Bouma & Marijnissen, 2018). Ook het landbouwcollectief, een boerenbelangenorganisatie, wordt weinig betrokken bij de beleidsvorming. Dat blijkt uit de Spoedwet Aanpak Stikstof die de Tweede Kamer aannam op 5 december 2019 (Spoedwet aanpak stikstof) en de kamerbrief die minister Schouten op 4 december 2019 over de afgesproken beleidsregels omtrent intern en extern salderen verzond (Schouten, 2019, 4 december). Dit gebeurde zonder overleg met het Landbouwcollectief, terwijl het collectief op 20 november 2019 “Uit de gecreëerde stikstof impasse”, een plan van aanpak van de stikstofcrisis, had gepubliceerd waarin werd gevraagd aan de overheid het

Landbouwcollectief meer te betrekken bij de besluitvorming (Het Landbouw Collectief, 2019).

Sociale beïnvloeding en sociale identiteit

Sociale beïnvloeding en sociale identiteit vormen een derde oorzaak van weerstand. De mening van de sociale omgeving beïnvloedt de mening van het individu (Burkhardt, 1994). Oreg (2006) definieert sociale beïnvloeding als de mate waarin de omgeving van het individu dat door een verandering heen gaat de verandering ondersteunt. Een lage sociale beïnvloeding zorgt voor veel gedragsmatige en affectieve weerstand. Gedragsmatige weerstand werd daarbij geoperationaliseerd aan de hand van vijf items, waaronder “ik heb geprotesteerd tegen de verandering”. Ook affectieve weerstand werd geoperationaliseerd aan de hand van vijf items, waaronder “Ik had stress door de verandering” en “Ik was angstig door de verandering” (Oreg, 2006).

Een sterke sociale identiteit van een groep kan ervoor zorgen dat individuen meer weerstand vertonen (Terry & Calan, 1998). Individuen zijn namelijk geneigd een ander individu in een groep die weinig tot geen sociale identiteit met hen deelt minder te vertrouwen dan een individu dat in een groep zit met een vergelijkbare of dezelfde identiteit (Balliet & Dreu, 2014). Door een tekort aan vertrouwen treden ze niet buiten hun sociale omgeving. Dit kan tot een tekort aan kennis vanuit het andere perspectief leiden (Brown & Quarter, 1994). De sociale identiteit die boeren delen, kan dus zorgen voor een onbegrip van het perspectief van andere groepen in de samenleving, zoals de overheid en klimaatsceptici. Dit kan zorgen voor meer weerstand tegen de veranderingen die de overheid met het beleid teweegbrengt.

De *contact hypothesis* van Allport (1954) stelt dat contact tussen leden van verschillende groepen de vooroordelen over deze leden en bijbehorende groepen kan verminderen. Doordat verschillende groepen vaker met elkaar in contact gebracht worden kan een gemeenschappelijke sociale identiteit ontstaan. Deze sociale identiteit kan weerstand verminderen (Terry & Calan, 1998). Opvallend is dat boeren wel contact willen met groepen die buiten hun sociale omgeving vallen. Zo geeft meer dan 70% van de boeren aan dat boeren en natuurorganisaties meer samen moeten optrekken (Bouma & Marijnissen, 18 december 2019). Ook probeerden boeren met een protest op de Dam in Amsterdam op vrijdag 13 december 2019 de brug te verkleinen tussen de Nederlandse stadsbewoners en plattelandsmensen. Er werd voedsel van eigen bodem uitgedeeld en boeren vertelden verhalen over hun ondernemerschap. Boeren willen contact opzoeken of zoeken al contact op

met groepen (natuurorganisaties en stadsmensen) die een sociale identiteit hebben die weinig overeenkomsten vertoont met de sociale identiteit van de boer, maar het is wel de boer die contact zoekt met deze groepen. De overheid heeft hier nauwelijks iets mee te maken.

Elving (2005) maakt onderscheid tussen communiceren met als doel te informeren en communiceren met als doel het creëren van een sociale identiteit. De overheid communiceert nu enkel met als doel te informeren, getuige bijvoorbeeld de hierboven genoemde gesprekken in Deurne en Ommen.

Vertrouwen in het management

Een vijfde oorzaak van weerstand is een tekort aan vertrouwen in het management bij de werknemers (Stanley, Meyer, and Topolnytski, 2005; Oreg, 2006). Met name het vertrouwen dat de organisatie succesvol een verandering kan doormaken is van belang voor de steun die het individu aan de verandering kan geven (Armenakis & Harris, 2009). Een hoge mate van vertrouwen in het management zorgt ook voor een positievere attitude jegens, en meer loyaliteit aan, het bedrijf (Schurr & Ozanne, 1985)

Stanley, Meyer, & Topolnytsky (2005) vonden een correlatie tussen de twee aspecten van cognitieve weerstand (cynisme en scepticisme) en het vertrouwen in het management, waarbij een laag vertrouwen in het management correleerde met een hoge cognitieve weerstand. Ook kan veel angst bij organisatorische verandering door een tekort van communicatie en informatie zorgen voor een lager vertrouwen in het management. Dit kan indirect dus ook weer effect hebben op weerstand (Schweiger & DeNisi, 1991).

Uit opinieonderzoek blijkt dat 56 procent van de boeren aangeeft dat er ruimte is in Nederland voor een nieuwe boerenpartij in de politiek. Bijna een kwart van de boeren voelt zich niet thuis bij de huidige politieke partijen. Minister Carola Schouten ontvangt een rapportcijfer van een 3,6 en premier Rutte een rapportcijfer van een 3,2; Marc Calon, voorzitter van de Land- en Tuinbouw Organisatie een 4,4 en Mark van den Oever, voorzitter van de Farmers Defence Force een 7,1 (Bouma & Marijnissen, 18 december 2019). Kortom: het vertrouwen van boeren in de politiek en de grootste belangenorganisatie in de agrarische sector is flink gedaald, terwijl het vertrouwen in een vrij radicale belangenorganisatie is gegroeid.

5. Interventies om procedurele situationele oorzaken te veranderen

Interventies gebaseerd op het verbeteren van communicatie, informatie en sociale beïnvloeding en het verhogen van participatie en het vertrouwen in het management zouden weerstand kunnen verminderen. Er moet wel worden opgemerkt dat dit onderzoek een model voorstelt dat niet is getest. Om de effectiviteit van de interventies te testen kunnen de cognitieve, affectieve en gedragsmatige aspecten van weerstand gemeten worden. De voorgestelde interventie bestaat uit drie onderdelen: het creëren van een online platform, het aanstellen van bemiddelaars en het gebruik maken van *consultative selling*.

Een online platform

Kotter & Schlesinger (1989) geven aan dat leidinggevenden voorafgaand aan een verandering een filmpje kunnen maken waarin de noodzaak van de verandering wordt uitgelegd en eventuele obstakels besproken worden om zo de communicatie te verbeteren. Met gebruikmaking van online media kan een grote doelgroep bereikt worden en het maken van een filmpje kost relatief weinig tijd.

In dit beleidsvoorstel wordt aandacht gegeven aan het creëren van een online platform. Dit platform dient niet ter vervanging van de al bestaande platformen maar biedt een extra mogelijkheid. Het kan een site zijn waar de Nederlandse overheid uitleg geeft over de veranderende maatregelen door het gebruik van filmpjes of kennisclips. Zo wordt de noodzaak van de verandering verduidelijkt en de angst voor het onbekende en de weerstand verlaagd (Deci, Eghrari, Patrick & Leone, 1994; Gagné, Koestner & Zuckerman, 2000).

Aanstellen van bemiddelaars

Kotter & Schlesinger (1989) noemen ook het bevorderen van de participatie door middel van het gebruik van *agents* op de werkvloer als oplossing. Agents worden ook wel bemiddelaars genoemd die tijdens het proces van verandering een centrale rol spelen in het communiceren van de verandering en het vergroten van het vertrouwen in het management. De effectiviteit van agents kan twee kanten op gaan: agents kunnen de communicatie verbeteren en het vertrouwen in het management verhogen, maar ze kunnen ook een negatief effect hebben op de communicatie en het vertrouwen in het management (Ford, Ford, & D'Amelio, 2008). Chizari, Lindner, & Zoghie (1999) ondervonden dat de perceptie van bemiddelaars op duurzame landbouw een belangrijke rol speelt in de effectiviteit van de omschakeling van boerenbedrijven naar een meer duurzame teelt. De overheid moet dus bemiddelaars

inschakelen die de noodzaak van de verandering inzien, maar die ook een gedeelde identiteit hebben met boeren. Door de noodzaak van de verandering beter uit te leggen verbeteren de informatie en de communicatie. Daarnaast zal een gedeelde identiteit ervoor zorgen dat de perceptie van boeren op de bemiddelaars positief is. Zowel het verbeteren van informatie en communicatie als het delen van een sociale identiteit zal ervoor zorgen dat boeren minder weerstand vertonen.

Consultative selling

Swan & Nolan (1985) onderzochten het effect van *consultative selling* op vertrouwen. Dit is een manier van verkopen waarbij de nadruk ligt op het stellen van het probleem en het bieden van een oplossing door aanprijzing van het product (Dunn, Thomas & Lubawski, 1981; Swan & Nolan, 1985). Swan & Nolan (1985) vonden een positief effect van *consultative selling* op vertrouwen. Door het stellen van een probleem, namelijk het stikstofprobleem, en het bieden van een oplossing, namelijk boerenbedrijven, worden boerenbedrijven neergezet als een oplossing in plaats van een probleem. Dit zorgt voor de verbetering van het imago van de boer. Bijna 80% van de boeren geeft namelijk aan dat ze vinden dat consumenten en burgers negatief tegen boeren aankijken; bijna 90% geeft aan dat boeren in de media altijd de schuld krijgen; en meer dan 80% geeft aan nauwelijks waardering te krijgen voor het werk dat hij of zij doet. Door boeren neer te zetten als oplossing van een probleem zullen – naast het vergroten van het vertrouwen van boeren in de politiek – de ervaren negatieve connotaties van boeren verminderen. Zowel het vergroten van het vertrouwen in als het verminderen van de ervaren negatieve connotaties van boeren zal zorgen voor het verminderen van weerstand.

6. Beperkingen en toekomstig onderzoek

Het huidige literatuuronderzoek heeft een aantal beperkingen. Ten eerste is deze interventie gebaseerd op onderzoek naar organisatorische verandering, terwijl de doelgroep een belangengroep is. Er wordt een analogie gemaakt tussen enerzijds de Nederlandse overheid en de veeteeltsector en anderzijds het management van een organisatie en de werknemers. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of theorieën binnen de organisatiepsychologie ook toepasbaar zijn binnen politiek-maatschappelijke kaders.

Een tweede beperking van het onderzoek betreft de relatie tussen de oorzaken en gevolgen die te maken hebben met weerstand tegen verandering. Er is veel onderzoek gedaan naar de mogelijke oorzaken en de mogelijke gevolgen van weerstand, maar er is weinig

onderzoek gedaan naar de relatie tussen deze twee. Is er ook een direct effect te vinden tussen deze oorzaken en gevolgen of is er slechts sprake van een door weerstand gemedieerd effect? Verder onderzoek zal deze relatie beter in kaart kunnen brengen.

Een derde beperking van dit onderzoek is dat het zich voornamelijk bezighoudt met procedurele situationele oorzaken. Er wordt weinig rekening gehouden met (a) individuele verschillen en (b) distributieve situationele oorzaken. Verder onderzoek kan deze twee aspecten beter belichten.

7. Conclusie

Het huidige literatuuronderzoek benadrukt de noodzaak van een andere aanpak van het stikstofbeleid van de overheid jegens de boeren. Allereerst richt het zich op de gevolgen van affectieve (angst voor het onbekende, stress en negatieve emoties), cognitieve (scepticisme en cynisme) en gedragsmatige (het ontkennen van het probleem, het zich distantiëren van de situatie, het scheiden van het cognitieve en emotionele aspect of het ondernemen van actie tegen de verandering) weerstand. Vervolgens kijkt het naar de mogelijk procedurele situationele oorzaken van weerstand: communicatie en informatie, participatie, sociale identiteit en beïnvloeding en vertrouwen in het management. Ten slotte geeft het een aanzet tot een onderzoek naar drie mogelijke interventies die de overheid zou kunnen doen om weerstand bij de veeteeltsector te verminderen. Een eerste interventie is het gebruik maken van een online platform. Een tweede interventie betreft het instellen van bemiddelaars. Een derde interventie richt zich op het gebruik maken van *consultative selling*.

Hoofdstuk 6: Integratie

1. Inleiding

De hoofdvraag “hoe creëren we draagvlak voor stikstofbeleid dat goed is voor boeren en natuur?” valt uiteen in vier verschillende deelvragen, waarbij de eerste deelvraag vooral verklaringen geeft voor de boerenprotesten en de andere drie deelvragen zoeken naar oplossingen voor een nieuw stikstofbeleid. Het integreren van de inzichten van de disciplinaire hoofdstukken creëert een holistisch geheel en biedt antwoord op de hoofdvraag. Vanuit Internationale betrekkingen in historisch perspectief wordt voornamelijk gekeken naar een verklaring van de huidige nationale boerenprotesten. Een antwoord op deze verklaring is terug te vinden in de kritiek op het liberaal internationalisme; de onvrede van boeren wordt veroorzaakt doordat zij hun eigen kansen op winst inleveren voor een dreiging die zij niet als reëel ervaren. Economie draagt voornamelijk een geschikt economisch instrument aan om de stikstofuitstoot te verminderen, namelijk het *cap and trade* systeem. Governance for sustainable development focust zich op de inzichten over eerder Nederlands stikstofbeleid en de bijdrage van deze inzichten aan een toekomstig beleid: er moet meer daadkracht komen bij het opstellen van toekomstig beleid. Arbeids- en organisatiepsychologie schrijft over een juiste begeleiding bij de implementatie van toekomstig beleid. Deze begeleiding bestaat uit drie verschillende interventies: gebruik van een online platform, aanstellen van bemiddelaars en gebruik van *consultative selling*. Alle disciplines leveren inzichten op die elkaar kunnen complimenteren.

De inzichten bieden overeenkomsten en verschillen. Deze overeenkomsten en verschillen hebben de concepten “samenwerking”, “dreiging” en “draagvlak” opgeleverd. De drie concepten bieden een basis voor de *common ground*. Door gebruik te maken van de *common ground* kan er een interdisciplinair antwoord worden gegeven op de deelvragen, dat resulteert in een *more comprehensive understanding* in de vorm van een beleidsvoorstel.

2. Overeenkomsten tussen de disciplinaire inzichten

Een overeenkomst tussen alle disciplines ligt in de concepten communicatie en informatie. Vanuit de discipline Internationale betrekkingen in historisch perspectief wordt er aangenomen dat landen streven naar het delen van juiste en correcte informatie. Binnen de economie moet men over juiste informatie over de markt beschikken om tot effectief beleid te komen. Governance for sustainable development benadrukt dat communicatie eerlijk moet.

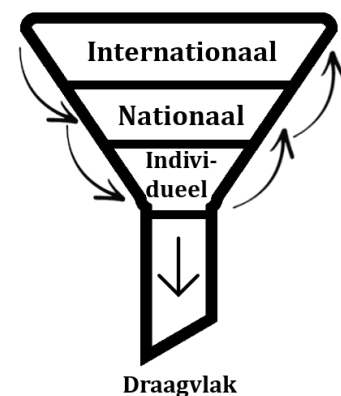
Iedere belangengroep moet haar informatie kunnen delen en alle mogelijke informatie moet in het beleidsproces worden meegenomen. Arbeids- en organisatiepsychologie legt nadruk op het verbeteren van communicatie en informatie tijdens het beleidsproces. Alle vier de disciplines streven naar correcte en transparante informatie.

3. Verschillen en conflicten tussen de disciplinaire inzichten

Ten eerste bestaat er een duidelijke onderscheiding tussen verschillende soorten *samenwerking*. Iedere discipline hanteert het concept ‘samenwerking’, maar betreft andere belangengroepen bij de samenwerking. Internationale betrekkingen in historisch perspectief benadrukt de samenwerking tussen de verschillende lidstaten van de Europese Unie. Economie legt de nadruk op samenwerking tussen de verschillende sectoren binnen het land, ofwel de nationale markt, waarbij voornamelijk gekeken wordt naar de agrarische sector. Governance for sustainable development richt zich op samenwerking tussen belangengroepen die een relatie hebben met duurzaamheid, waarbij voornamelijk gekeken wordt naar belangengroepen die te maken hebben met het stikstofbeleid. Ten slotte kijkt Arbeids-, en organisatiepsychologie naar de samenwerking tussen de overheid en een specifieke belangengroep: de boerenorganisaties.

Deze verschillen kunnen in kaart worden gebracht door gebruik te maken van wat Repko en Szostak (2017) organisatie noemen. Deze integratietechniek kan worden toegepast door causale relaties en andere interacties tussen verschillende disciplinaire concepten en fenomenen met elkaar in verband te brengen (Repko & Szostak, 2017, p. 286).

Het concept samenwerking speelt in dit interdisciplinaire onderzoek een rol op internationaal, nationaal en individueel niveau. Internationale betrekkingen in historisch perspectief benadrukt de samenwerking van alle naties in een globale organisatie. Economie en Governance for sustainable development houden bij een beleidsproces rekening met alle bij het te ontwikkelen beleid betrokken belangengroepen en sectoren op nationaal niveau. Arbeids- en organisatiepsychologie kijkt naar de samenwerking tussen een belangengroep en de overheid vanuit theorieën over psychologische reacties van individuen op nationaal beleid. Het internationale beleid stelt wetten op voor nationaal beleid. Het nationale beleid voert wetten door. Indien belangengroepen het eens zijn met de wetten, leidt dit tot samenwerking tussen belangengroepen en het nationale beleid. Hierop volgt een herhaling van hetzelfde proces, dat

Figuur 1. Schematische weergave van het beleidsproces

erop gericht is draagvlak te creëren. Het proces is in de vorm van een trechter weergegeven in figuur 1. Samenwerking is dus een continu integraal proces op en tussen het internationale, het nationale en het individuele niveau dat als doel heeft draagvlak te creëren.

Ten tweede hanteert elk van de vier disciplines een ander concept van ‘dreiging’. Internationale betrekkingen in historisch perspectief constateert de afwezigheid van een internationaal gedeeld gevoel van reële onveiligheid terwijl er sprake is van de dreiging van reële onveiligheid. Kortom: de afname van biodiversiteit wordt niet als een reële dreiging ervaren, maar is dit wel. Economie omschrijft het niet kunnen ondernemen en de onmogelijkheid om met een stikstofbeleid binnen duurzame kaders de economie te verbeteren als een dreiging. Governance for sustainable development beschouwt een proces waarin sommige belangengroepen te veel macht krijgen bij het formuleren van beleid, ofwel een oneerlijke verdeling van invloed op beleid, als een dreiging. Arbeids- en organisatiepsychologie ziet ten slotte de weerstand die gepaard gaat met verandering als een dreiging.

Deze verschillen kunnen worden geëlimineerd door de integratietechniek extensie toe te passen. Extensie is het vergroten van de reikwijdte van een disciplinair concept van een discipline zodat dit ook bruikbaar wordt voor andere disciplines (Repko & Szostak, 2017, p. 282). Het concept dreiging neemt in de discipline internationale betrekkingen in historisch perspectief de vorm aan van het verdwijnen van de soevereiniteit van een land, wat leidt tot een onveilige situatie. Er zijn veel verschillende oorzaken van onveiligheid, zoals bijvoorbeeld een oorlog tussen twee natiestaten. Onveiligheid kan vergeleken worden met een tornado die over een natie raast, huizen kapot maakt en mensen doodt. Volgens de disciplines Economie en Governance for sustainable development zal deze tornado binnenkort over het land razen, maar is de bevolking van het land zich niet daarvan bewust. Arbeids- en organisatiepsychologie richt zich op hoe individuen in het land zich wel bewust kunnen worden van de tornado. Er is dus op natieniveau sprake van een discrepantie tussen de waargenomen en de reële onveiligheid. Deze discrepantie verklaart waarom de overheid – die zich wel bewust is van de tornado – het niet noodzakelijk vindt om belangengroepen – die zich niet bewust zijn van de tornado – mee te laten beslissen over welk beleid gevoerd moet worden. Ook maakt deze discrepantie het inzichtelijk waarom er bij boerenorganisaties – die zich niet bewust zijn van de tornado – weerstand ontstaat tegen de Europese Unie – die zich wel bewust is van de tornado – opgelegde verandering. In de economische discipline vindt een verandering plaats naar een situatie waarin de dreiging wel wordt waargenomen. In de

afgelopen jaren heeft economie een transitie doorgemaakt waardoor tegenwoordig niet alleen de nadruk wordt gelegd op economische ontwikkeling, maar ook op ecologische ontwikkeling. De omslag van niet waargenomen reële onveiligheid naar wel waargenomen onveiligheid kan een besluitvormingsproces op gang brengen waarin alle betrokken belangengroepen bijdragen leveren aan beleid waardoor de kans op de reële dreiging kan worden verkleind of vermeden. Dreiging is dus een discrepantie tussen reële en waargenomen onveiligheid, die tot oneerlijke beleidsvorming kan leiden en weerstand van de bevolking tot gevolg kan hebben.

Ten derde interpreteren de disciplines het concept ‘draagvlak’ anders. Iedere discipline ziet het behalen van voldoende draagvlak als een in essentie goede uitkomst, maar iedere discipline kent aan draagvlak een andere betekenis toe. De discipline internationale betrekkingen in historisch perspectief geeft aan dat draagvlak bestaat indien naties voldoende worden gerepresenteerd in hun samenwerking op internationaal niveau. Voor economie bestaat er draagvlak indien de overheid vergunningen kan blijven uitgeven aan boerenbedrijven. Governance for sustainable development geeft aan dat draagvlak bestaat indien alle aanwezige belangen evenwichtig gerepresenteerd worden; er bestaat dus draagvlak als het behoud van biodiversiteit ook gerepresenteerd wordt. Voor Arbeids- en organisatiepsychologie betekent draagvlak dat er geen weerstand is tegen de uitkomst van bepaald politiek beleid. Het blijkt dus dat iedere discipline draagvlak anders definieert maar het erover eens is dat draagvlak in essentie goed is. Dit laat zien dat de disciplines verschillend kijken naar wat ‘goed’ is. De verschillende visies op de vraag hoe draagvlak gecreëerd moet worden laten zien dat iedere discipline van een andere ethische assumptie uitgaat.

Met andere woorden: iedere discipline ziet het hoogste haalbare goed verschillend. Internationale betrekkingen in historisch perspectief ziet het vergroten van de eigen macht en daarmee de eigen economische welvaart als de belangrijkste aspecten. Het vergroten van de eigen macht kan worden bereikt door samenwerking op het internationale speelveld; het grootste goed is dus samenwerking tussen landen. Binnen de Economie is het hoogst haalbare goed de maximaal haalbare economische welvaart. Governance for sustainable development stelt dat een eerlijk beleidsproces het grootste goed is. De bovengenoemde perspectieven op het hoogst haalbare goed hebben weinig te maken met de visie van Arbeids- en organisatiepsychologie. Deze discipline stelt dat het hoogst haalbare goed bestaat in gelukkige mensen. Mensen zijn gelukkig als ze een sociale identiteit delen

met anderen en deze identiteit kunnen doorgeven aan latere generaties. Daarvoor is een milieu nodig waarin dit mogelijk is.

Het conflict tussen de ethische inzichten van de verschillende disciplines is opgelost door eerst een ethische analyse toe te passen (Repko & Szostak, 2017, p. 288-289), waarin de vier disciplines zijn geclassificeerd. Internationale betrekkingen in historisch perspectief neemt hierbij de ethische positie van traditie in. Dit is een positie waarin ethische waarde wordt toegekend op basis van de mate van overeenkomst met de historische, culturele of maatschappelijke praktijk (Repko & Szostak, 2017). Zo heeft het eerlijk verdelen van economische welvaart ethische waarde omdat dit in internationale samenwerking aan de basis staat van de EU, die na de Tweede Wereldoorlog is opgericht om het uitbreken van een volgende oorlog op Europees grondgebied te voorkomen. Economie neemt de ethische positie in van het consequentialisme. Het economisch perspectief kijkt naar de descriptieve en niet naar de normatieve kant van wat ethisch goed of slecht is. Er wordt gekeken naar welke maatregelen effectief zijn voor het behalen van een bepaald doel (Repko & Szostak, 2017). Governance for sustainable development neemt de ethische positie in van de deontologie. Deontologie gaat ervan uit dat het handelen in overeenstemming moet zijn met een aantal gegeven regels (Repko & Szostak, 2017), in overeenstemming met de plichtethiek van Kant die ervan uitgaat dat mensen op basis van de rede hun eigen regels opstellen. Dit maakt dat niet iedereen kan doen waar hij of zij zin in heeft, want het stellen van regels zorgt ervoor dat een “hoger” doel bereikt kan worden. Arbeids- en organisatiepsychologie hanteert een deugdenethiek. Deze ethische positie gaat ervan uit dat mensen moeten leven in overeenstemming met hun deugden (Repko & Szostak, 2017). Deugdeneticus Aristoteles stelt dat het uiteindelijke doel van handelen bepaalt wat het grootste goed is. Het uiteindelijke doel van handelen is geluk. Arbeids- en organisatiepsychologie ziet het deugdzzaam leven als een gelukkig leven.

Om deze ethische posities te integreren is er gebruik gemaakt van organisatie. Dit leidt tot een gedeelde definitie volgens welke het grootste goed een goede balans is tussen een welvarende economie en een eerlijk beleidsproces dat erop gericht is dat mensen gelukkig worden en een goede basis biedt voor een evenwichtige machtsverdeling in internationale processen. De geïntegreerde ethische positie vormt een basis voor de integratie van het concept draagvlak. Volgens economie kan een welvarende economie niet zonder het blijven uitgeven van vergunningen. Volgens Governance for sustainable development zorgt een eerlijk beleidsproces voor het behoud van biodiversiteit. Volgens internationale betrekkingen in historisch perspectief zorgt internationale samenwerking voor een

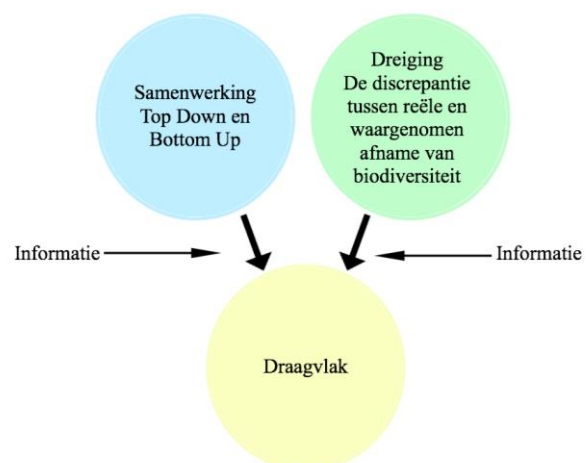
evenwichtige machtsverdeling. Volgens Arbeids- en organisatiepsychologie zorgt het verminderen van weerstand voor gelukkigere mensen. Een beleid dat bestaat uit een eerlijke balans tussen het uitgeven van vergunningen en het behoud van biodiversiteit dat erop gericht is het weerstand van boeren te beperken biedt een basis voor een internationale samenwerking.

4. More Comprehensive Understanding

Naar aanleiding van de recente Nederlandse boerenprotesten omtrent de stikstofproblematiek is er in deze scriptie onderzoek gedaan naar het vergroten van het draagvlak voor toekomstig stikstofbeleid. De resultaten van het onderzoek zijn gebaseerd op de inzichten van vier disciplines met betrekking tot evenzovele disciplinaire deelvragen van de centrale onderzoeksvraag van deze scriptie: “Hoe creëer je draagvlak voor stikstofbeleid dat goed is voor boeren en natuur in Nederland?”. Uit dit onderzoek blijkt dat dit draagvlak optimaal is als er tijdens het beleidsproces een balans is tussen een welvarende economie en het behoud van biodiversiteit. De optimale balans biedt een goede basis voor een evenwichtige machtsverdeling in internationale samenwerking. De balans in het beleidsproces dient enkel te functioneren als het wordt geaccepteerd door de Nederlandse bevolking, oftewel als er geen tot weinig weerstand wordt geboden. De balans was in het voorgaande stikstofbeleid niet eerlijk verdeeld. Er werd door de overheid te veel nadruk gelegd op het uitgeven van vergunningen en te weinig op het behoud van biodiversiteit. Dit beleid heeft ervoor gezorgd dat Nederland zich niet heeft gehouden aan de internationale wetgeving die basis biedt voor internationale samenwerking. Daarnaast heeft het beleid ervoor gezorgd dat er weerstand ontstond bij de boeren. Het is dus noodzaak om de balans weer te repareren.

5. Het beleidsvoorstel

Om draagvlak te vergroten en dus de balans te repareren richt dit meeromvattende inzicht gebaseerde beleidsadvies zich op twee aspecten van draagvlak: (1) het creëren van een reële dreiging, dat wil zeggen: een wél waargenomen ervaring van een (reëel

Figuur 2. Informatie als bemiddelaar

bestaande) onveiligheid; en (2) het verbeteren van samenwerking op en tussen internationaal, nationaal en individueel niveau. Deze twee aspecten vergroten het draagvlak voor beleid. De relatie tussen deze twee aspecten en draagvlak wordt beïnvloed door het uitwisselen van transparante en correcte informatie. Informatie kan dienen als een bemiddelaar tussen zowel samenwerking en draagvlak als tussen dreiging en draagvlak. Correcte en transparante informatie versterkt het effect van zowel samenwerking als dreiging op draagvlak. In figuur 2 is het model uitgebeeld. Hieronder zullen de aspecten dreiging en draagvlak en het effect van informatie op deze aspecten verder worden geconcretiseerd.

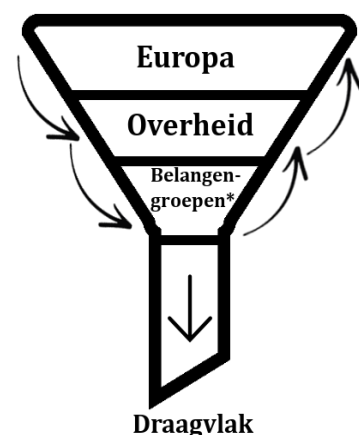
Het creëren van een reële dreiging

De afname van biodiversiteit kan in de toekomst zorgen voor een afname van bodemkwaliteit, het instorten van ecosystemen en het afnemen van voedselzekerheid (Díaz et al., 2019). Dit kan op den duur zorgen voor economische en maatschappelijke problemen. De afname van biodiversiteit vormt dus voor Nederland een reële dreiging. Dit beleidsvoorstel richt een verzoek aan de overheid om de boer deze reële dreiging te doen ervaren door een officiële biodiversiteitscrisis uit te roepen. Het uitroepen van zo'n crisis zal de overheid rechtvaardigen om beleidsmaatregelen te nemen. Ook Oskamp (2000) sluit zich hierbij aan. Hij schrijft dat de creatie van een vijand noodzakelijk is om alle mensen op aarde te mobiliseren om de transitie naar een duurzame wereld in de toekomst tot stand te brengen.

De Europese Unie heeft al een *climate emergency* uitgeroepen (European Parliament, 2019). Hierbij staat centraal dat alle wetgevende en begrotingsvoorstellen overeen dienen te komen met het doel de opwarming van de aarde te beperken tot maximaal 1.5 graden Celsius. Het is echter belangrijk dat daarnaast ook op nationaal niveau een crisis wordt uitgeroepen, omdat boeren – en burgers in het algemeen – beleid van hun landelijke regering eerder accepteren dan beleid van een Europese regering omdat ze een grotere gedeelde sociale identiteit met de landelijke regering hebben dan met de Europese Unie.

Het verbeteren van samenwerking

We constateerden ook dat er bij het voorgaande stikstofbeleid geen sprake was van een continu en integraal proces. Vergunningen voor het uitstoten van stikstof werden namelijk door de Nederlandse overheid

Figuur 3. Belangengroepen betrokken bij stikstofbeleid zoals boeren & natuurorganisaties

(dus op nationaal niveau) aan boerenbedrijven verstrekt, waardoor boeren (op individueel niveau) onvoldoende reductiemaatregelen troffen. Dit had als gevolg dat gemaakte afspraken tussen de Nederlandse overheid en de Europese Unie omtrent het reduceren van stikstof (op internationaal niveau) niet werden nagekomen. Dit beleidsvoorstel wil ook het internationaal niveau bij de zaak betrekken en adviseert dat op internationaal niveau wordt voorgesteld om individuele landen zelf een stikstofquotum te laten vaststellen waarin rekening gehouden wordt met nationale belangengroepen omtrent het stikstofbeleid. Het samenwerkingsproces dient over een feedbackloop te beschikken, waar top-down beleid vanuit internationaal niveau wordt opgelegd aan nationaal niveau, dat vertaald wordt op individueel niveau. Informatie die op individueel niveau wordt opgedaan kan in de vorm van bottom-up beleid teruggekoppeld worden naar nationaal niveau dat de betreffende informatie kan door communiceren naar internationaal niveau. Zo zal er sprake zijn van een continu en integraal proces. In figuur 3 is het verbeteren van samenwerking afgebeeld door middel van het gebruik van een trechter waarbij de uitkomst draagvlak is.

6. Conclusie

Vanuit de disciplines Internationale betrekkingen in historisch perspectief, Economie, Governance for sustainable development en Arbeids- en organisatiepsychologie is aan de Nederlandse overheid gericht beleidsvoorstel omtrent het huidige stikstofbeleid voorgesteld op basis van de vraag “Hoe creëer je draagvlak voor stikstofbeleid dat goed is voor boeren en natuur in Nederland?”. Dit draagvlak kan ten eerste verbeterd worden door een reële nationale en internationale dreiging te creëren. Hiertoe dient de overheid een biodiversiteitscrisis uit te roepen. Daarnaast kan het draagvlak verbeterd worden door een continu en integraal samenwerkingsproces op gang te brengen. Het nieuwe beleid moet een combinatie zijn van een top-down en een bottom-up beleid. Alle belangengroepen omtrent het stikstofbeleid moeten ernaar streven transparante en correcte informatie uit te wisselen.

7. Beperkingen van het huidige onderzoek en suggesties voor toekomstig onderzoek

Een eerste limitatie van het onderzoek is dat er in dit onderzoek alleen gekeken is naar de invloed van samenwerking en dreiging op draagvlak. Er zijn meerdere variabelen die een effect op draagvlak hebben. Vervolgonderzoek kan uitwijzen welke variabelen dit zijn. Meerdere disciplines kunnen een completer beeld geven van de variabelen. Een voorbeeld van een discipline die voor een andere variabele zou hebben gezorgd is media en cultuurstudies. In dit onderzoek ligt de nadruk op transparante en correcte

informatieoverdracht. Onderzoek naar verschillende media, bijvoorbeeld sociale media, kan een toevoeging geven aan het beleidsvoorstel door bijvoorbeeld te kijken naar het effect van nieuwsmedia op de boerenprotesten. In de disciplinaire aanpak van Governance for sustainable development is een vergelijkbare limitatie getoond; de afwezigheid van een discoursanalyse zorgt voor een incompleet begrip voor nieuw stikstofbeleid onder belanghebbenden.

Een tweede limitatie van dit onderzoek is de aanname dat alle belangengroepen omtrent het stikstofbeleid kunnen en willen streven naar transparante en correcte informatie. Deze assumptie is niet onderbouwd en verder onderzoek zal dus moeten uitwijzen of er belangengroepen zijn die geen transparante en correcte informatie verstrekken en hoe deze belangengroepen alsnog de assumptie kunnen behartigen. Daarnaast wordt de aanname gedaan dat landen op internationaal niveau samenwerken om samen sterker te worden zonder rekening te houden met nationale belangen. Deze nationale belangen worden uiteengezet in de discipline Governance for sustainable development. Deze discipline gaat niet in op individuele gedragsveranderingen die moeten plaatsvinden om draagvlak te creëren. Arbeids- en organisatiepsychologie brengt een aantal van deze gedragsveranderingen in kaart.

Een derde limitatie van het onderzoek is dat het voorgestelde model voor het verbeteren van draagvlak gebaseerd is op wetenschappelijke literatuur. Nader onderzoek moet aantonen dat het voorgestelde model ook in de praktijk toegepast kan worden.

Een vierde limitatie van dit beleidsvoorstel is dat er weinig is gekeken naar duurzame technieken om stikstofemissies te kunnen verlagen in de veeteelt. Een discipline als duurzame innovatiewetenschappen zou hier bijdrage aan kunnen leveren. Hierdoor kan in het beleidsvoorstel bijvoorbeeld worden opgenomen welke technieken al gebruikt worden, effectief blijken en eventueel gesubsidieerd kunnen worden door de overheid.

Een vijfde limitatie van het onderzoek omvat de implementatie van het beleidsvoorstel. Er is voor het beleidsvoorstel geen praktijkonderzoek gedaan naar de mogelijke effectiviteit van het onderzoek. Er kan dus niet gegarandeerd worden dat de beoogde effectiviteit van het onderzoek behaald kan worden.

Bronnenlijst

Hoofdstuk 1: Inleiding

RIVM. (z.d.). Stikstof - Stikstofoxiden (NO_x). Geraadpleegd van <https://www.rivm.nl/stikstof/stikstofoxiden-nox>

Julen, J. (2019, 13 september). *Stikstofvonnis treft ook projecten mét vergunning*. Geraadpleegd op 28 januari 2020, van <https://www.trouw.nl/nieuws/stikstofvonnis-treft-ook-projecten-met-vergunning~bc6b1a4e4/>

Hoofdstuk 2: Internationale betrekkingen in historische perspectief

Bebr, G. (1953). The European Coal and Steel Community: A Political and Legal Innovation. *Yale Law Journal*, 63(1), 1–43.

Burchill, S. (2005). Liberalism. In *Theories of International Relations* (3. ed, p. 55-83). Palgrave Macmillan.

Cafruny, A. W., & Peters, P. (Eds.). (1998). *The Union and the World: The political economy of a common European Foreign Policy*. Martinus Nijhoff Publishers.

Deiwiks, C. (2009). Populism. *Living Reviews in Democracy*, 1, 1–9.

Dunbabin, J. P. (1993). The League of Nations' Place in the International System. *History*, 78(254), 421-442.

European Union. (2016, juni 16). The EU in brief [Text]. European Union. https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en

Europese Commissie. (2018). Beheer van Natura-2000-gebieden. *De bepalingen van artikel 6 van de habitatrichtlijn (92/43/EEG)*.

Falkner, R. (2016). The Paris Agreement and the new logic of international climate politics. *International Affairs*, 92(5), 1107-1125.

Harryvan, A., & van der Harst, J. (2017). Het Europese integratiebeleid van de Nederlandse regering, 1945-2017. *Internationale Spectator*, 71(2), 1-14. [6].

Howarth, R. (2000). The CAP: History and attempts at reform. *Economic Affairs*, 20(2), 4-10.

Ikenberry, G. J. (2009). Liberal Internationalism 3.0: America and the Dilemmas of Liberal World Order. *Perspectives on Politics*, 7(1), 71–87. JSTOR.

- Jahn, B. (2018). Liberal internationalism: Historical trajectory and current prospects. *International Affairs*, 94(1), 43–61. <https://doi.org/10.1093/ia/iix231>
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. WW Norton & Company.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Natura 2000. (2019, november 14). Geraadpleegd op 30 januari 2020, van https://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/index_en.htm
- Nederland: Europese Unie. (2019, 24 september). Geraadpleegd op 30 januari 2020, van https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/netherlands_nl
- Raad van State. (2019, 29 mei). PAS-uit-spra-ken 29 mei 2019 [nieuwsbericht]. Geraadpleegd van <https://www.raadvanstate.nl/programma-aanpak/>
- Raad van State. (2019, mei 29). PAS mag niet als toestemmingsbasis voor activiteiten worden gebruikt. Raad van State. Geraadpleegd van <https://www.raadvanstate.nl/@115651/pas-mag/>
- Rennen, W., & Martens, P. (2003). The Globalisation Timeline. *Integrated Assessment*, 4(3), 137–144. <https://doi.org/10.1076/iaij.4.3.137.23768>
- Rijksoverheid. (2019, 12 juli). Remkes voorzitter adviescollege Stikstofproblematiek [nieuwsbericht]. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/07/12/remkes-voorzitter-adviescollege-stikstofproblematiek>
- Rijkswaterstaat. (z.d.). Natura 2000: beleven, gebruiken en beschermen. Geraadpleegd op 30 januari 2020, van <https://www.rijkswaterstaat.nl/water/waterbeheer/beheer-en-ontwikkeling-rijkswateren/natura-2000/>
- Wodak, R. (2019). The trajectory of far-right populism—A discourse-analytical perspective. *The Far Right and the Environment: Politics, Discourse and Communication*, 2

Hoofdstuk 3: Economie

- Brouwer, F. M., van Tongeren, F. W., Kuik, O. J., Bakker, R., Brander, L. M., Tabeau, A. A., & van Bruchem, C. (2001). Verhandelbare rechten voor de emissie van broeikasgassen in de Nederlandse landbouw.
- Hahn, R. W. (2009). Greenhouse gas auctions and taxes: some political economy considerations. *Review of Environmental Economics and Policy*, 3(2), 167-188.

- Harris, J. M., & Roach, B. (2017). *Environmental and natural resource economics: A contemporary approach*. Routledge.
- Julen, J. (2019, 13 september). Stikstofvonnis treft ook projecten met vergunning. Geraadpleegd op 5 januari, <https://www.trouw.nl/nieuws/stikstofvonnis-treft-ook-projecten-met-vergunning~bc6b1a4e4/>
- Metcalfe, G. E. (2009). Designing a carbon tax to reduce US greenhouse gas emissions. *Review of Environmental Economics and Policy*, 3(1), 63-83.
- Pachauri, R. K., Allen, M. R., Barros, V. R., Broome, J., Cramer, W., Christ, R., ... & Dubash, N. K. (2014). *Climate change 2014: synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the fifth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (p. 151). Ipcc
- Raymond, L. (2019). Policy perspective: Building political support for carbon pricing—Lessons from cap-and-trade policies. *Energy Policy*, 134, 110986.
- RIVM. (2018). PAS Monitoringsrapportage Stikstof 2018 (2018–0144). Geraadpleegd van <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2018-0144.pdf>
- Schmalensee, R., & Stavins, R. (2015). *Lessons learned from three decades of experience with cap-and-trade* (No. w21742). National Bureau of Economic Research.
- Shakhramanyan, N. G. (2012, 28 september). *US agricultural sector analysis on pesticide externalities – the impact of climate change and a Pigovian tax*. Geraadpleegd op 31 januari 2020, van <https://link.springer.com/article/10.1007/s10584-012-0585-3>
- Stuhlmacher, M., Patnaik, S., Streletskiy, D., & Taylor, K. (2019). Cap-and-trade and emissions clustering: A spatial-temporal analysis of the European Union Emissions Trading Scheme. *Journal of environmental management*, 249, 109352.

Hoofdstuk 4: Governance for sustainable development

- ANWB. [ANWBverkeer]. (2019, 30 september). 1050 km file door #boerenprotest. Daarmee is het de drukste #ochtendspits ooit!. Vooral in het midden van het land is het bizar druk [Tweet]. Geraadpleegd van <https://twitter.com/ANWBverkeer/status/1178911167479197697>
- Arnouts, R. C., & Kistenkas, F. H. (2011). *Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld* (No. 236). Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Arnstein, S.R. (1969). A ladder of participation. *J Am Inst Plan* 35(4), 216–224.

- Bogaert, D., Cliquet, A., & De Zitter, M. (2003). Draagvlakonderzoek bij natuurontwikkelingsmaatregelen in Vlaanderen. *De levende natuur*, 104(2), 46-51.
- Bekkers, V. J. J. M., & Edwards, A. (2007). Legitimacy and democracy: a conceptual framework for assessing governance practices. *Governance and the democratic deficit: Assessing the democratic legitimacy of governance practices*, 35-60.
- Beunen, R., Van Assche, K., & Duineveld, M. (2013). Performing failure in conservation policy: The implementation of European Union directives in the Netherlands. *Land use policy*, 31(1), 280-288.
- Buijs, A. E., Langers, F., Mattijssen, T. J. M., & Salverda, I. E. (2012). *Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie* (No. 2362). Alterra, Wageningen-UR.
- Buijs, A., Mattijssen, T., & Arts, B. (2014). "The man, the administration and the counter-discourse": An analysis of the sudden turn in Dutch nature conservation policy. *Land use policy*, 38, 676-684.
- Buijs, A. E., Elands, B. H., van Koppen, C. S. A., & Warmelink, N. (2017). *Vijfentwintig jaar burgerbetrokkenheid in het natuurbeleid: Analyse van beleidsdiscoursen en publiek draagvlak* (No. 103). Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019, 16 oktober). Rundveestapel [Dataset]. Geraadpleegd van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80274NED/table?fromstatweb>
- De Bakker, H.C.M., & Van Koppen, C.S.A. (2009). *Draagvlakonderzoek in de steigers : een voorstudie naar indicatoren om maatschappelijk draagvlak voor natuur en landschap te meten Wageningen* : Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, (Werkdocument / Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu 145).
- de Heer, M., Roozen, F., & Maas, R. (2017). The Integrated Approach to Nitrogen in the Netherlands: A preliminary review from a societal, scientific, juridical and practical perspective. *Journal for Nature Conservation*, 35, 101-111.
- Julen, J. (2019, 30 oktober). Je kunt me voor veel verantwoordelijk houden, maar niet voor de invoering van de Pas. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/politiek/je-kunt-me-voor-veel-verantwoordelijk-houden-maar-niet-voor-de-invoering-van-de-pas~b84f63ef/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- Dirkx, G. H. P., Breman, B. C., van Egmond, P., van Hinsberg, A., & Pouwels, R. (2019). Natuurbescherming in Nederland: tijd voor een nieuwe praktijk. *Landschap: tijdschrift voor landschapsecologie en milieukunde*, 36(3), 167-173.

- Haas, S. (2019, juni 20). Stikstofbeleid móet bijdragen aan herstel van de natuur. Geraadpleegd van <https://www.natuurmonumenten.nl/nieuws/stikstofbeleid-moet-bijdragen-aan-herstel-van-de-natuur>
- Hendrickx, F. (2019 oktober 28). De tijdbom onder het stikstofdossier tikte al twee jaar, maar het ministerie wilde het niet horen. *Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-tijdbom-onder-het-stikstofdossier-tikte-al-twee-jaar-maar-het-ministerie-wilde-het-niet-horen~b58848da/>
- Kros, J., de Haan, B. J., Bobbink, R., van Jaarsveld, J. A., Roelofs, J. G. M. & de Vries, W. (2008). *Effecten van ammoniak op de Nederlandse natuur* (no.1698). Alterra, Wageningen-UR, 132.
- Lowe, P. & N. Ward, 1997. The moral authority of regulation: The case of agricultural pollution. In: E. J. Romstad. & A. Simonsen (Red), *Controlling mineral emissions in European agriculture*. New York: CAB International.
- Partij voor de Dieren. (2015, 4 februari). *Esther Ouwehand in debat over Programma Aanpak Stikstof (PAS)* [YouTube]. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=ytAtvVpXcHE>
- Pblliefomgeving. (2017, 25 januari). *Realiseren van natuurdoelen door agrariërs - de praktijk in Punthuizen-Stroothuizen* [YouTube]. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=WqjhyItof1s>
- Mees, H. L., Driessen, P. P., & Runhaar, H. A. (2014). Legitimate adaptive flood risk governance beyond the dikes: the cases of Hamburg, Helsinki and Rotterdam. *Regional Environmental Change*, 14(2), 671-682.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM). (2015a). Programma Aanpak Stikstof 2015-2021 PAS (85536). Geraadpleegd van <http://publicaties.minienm.nl/documenten/programma-aanpak-stikstof-2015-2021-pas>
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM). (2015b). Zienswijze op het ontwerp Programma Aanpak Stikstof : Nota van Antwoord (85536). Geraadpleegd van <http://publicaties.minienm.nl/documenten/zienswijze-op-het-ontwerp-programma-aanpak-stikstof-nota-van-antwoord>
- Milieu-effectrapport, (MER). (2015). Programmatische Aanpak Stikstof; Toetsingsadvies over het milieueffectrapport en de aanvulling daarop. Geraadpleegd van <https://www.commissiemer.nl/docs/mer/p27/p2753/a2753tsea.pdf>
- Raad van State. (z.d.). *Programma Aanpak Stikstof*. Geraadpleegd op 11 januari 2020, van <https://www.raadvanstate.nl/programma-aanpak/>

- Rainey, H. (1997). *Understanding and Managing Public Organizations* (2nd edn) San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Remkes, J. W., Dijkgraaf, E., Freriks, A., Gerbrandy, G. J., Maij, W. H., Nijhof, A. G., Vet, L. (2019). *Niet alles kan*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/09/25/eerste-advies-adviescollege-stikstofproblematiek>
- Renard, Y. (2004). *Guidelines for Stakeholder Identification and Analysis: A Manual for Caribbean Natural Resource Managers and Planners*, CANARI guidelines series
- Rijksoverheid. (2014). *Convenant maatregelen Programma Aanpak Stikstof*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2014/03/18/convenant-maatregelen-programma-aanpak-stikstof>
- RIVM. (2018). PAS Monitoringsrapportage Stikstof 2018 (2018-0144). Geraadpleegd van <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2018-0144.pdf>
- Schoukens, H. (2017). Nitrogen deposition, habitat restoration and the EU Habitats Directive: moving beyond the deadlock with the Dutch programmatic nitrogen approach?. *Biological Conservation*, 212, 484-492.
- Schouten, C. J. (2018, 22 oktober). *Voortgang Natura 2000*. Geraadpleegd op 13 januari 2020, van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32670-140.html>
- Van Assche, K., Duineveld, M., Beunen, R., & Teampau, P. (2011). Delineating locals: transformations of knowledge/power and the governance of the Danube Delta. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 13(1), 1-21.
- van Bokkum, M., & Leijten, J. (2019, 27 december). Stikstofakkoord: het moest en zou er komen. *NRC*. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/12/27/stikstofakkoord-het-moest-en-zou-er-komen-a3985137>
- Van Buuren, M.W. & Edelenbos, J. (2005). 'Polderen over de feiten': waar komt het vandaan en wat levert het op? In: Broekhans, B.; Popkema, M.; Boersma, K. (Red.) *Kennis-vragen in de polder. Jaarboek Kennissamenleving Deel 1* (pp. 203-232). Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Van Buuren, A., & Teisman, G. (2010). De governance van klimaatadaptatie; Naar een legitieme balans tussen daadkracht en draagvlak. *Vormgeving van klimaatadaptatie*, 37(1), 59-77.
- Van den Broek, J. A. (2005). *Sturing van stikstof-en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030* (No. 2). WOT Natuur en Milieu.

Van Enst, W.I., Driessen, P.P., & Runhaar, H.A. (2014). Towards productive sciencepolicy interfaces: a research agenda. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, 16(1), 1450007.

Voortgang *Natura 2000*. (2019, 12 februari). Geraadpleegd op 22 januari 2020, van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32670-144.pdf>

Waldram, R. (z.d.). *Mobilisation for the Environment - Stikstof actueel*. Geraadpleegd op 17 januari 2020, van <https://mobilisation.nl/index.php?id=61>

Young, O. R. (1996). The Effectiveness of International Governance Systems. *Global Environmental Change and International Governance*, London: University Press of New England, 1-27.

Hoofdstuk 5: Arbeids- en organisatiepsychologie

Aiken, M., & Hage, J. (1966). Organizational alienation: A comparative analysis. *American Sociological Review*, 497-507.

Anderson, L. A., & Anderson, D. (2010). *The change leader's roadmap: How to navigate your organization's transformation* (Vol. 384). John Wiley & Sons.

Armenakis, A. A., & Harris, S. G. (2009). Reflections: Our journey in organizational change research and practice. *Journal of change management*, 9(2), 127-142.

Ashford, S. J. (1988). Individual strategies for coping with stress during organizational transitions. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 24(1), 19-36.

Bailey, J. R., & Raelin, J. D. (2015). Organizations don't resist change, people do: Modeling individual reactions to organizational change through loss and terror management. *Organization management journal*, 12(3), 125-138.

Balliet, D., Wu, J., & De Dreu, C. K. (2014). Ingroup favoritism in cooperation: A meta-analysis. *Psychological bulletin*, 140(6), 1556.

Bamberger, S. G et al. (2012). Impact of organisational change on mental health: a systematic review. *Occup Environ Med*, 69(8), 592-598.

Bordia, P., Hobman, E., Jones, E., Gallois, C., & Callan, V. J. (2004). Uncertainty during organizational change: Types, consequences, and management strategies. *Journal of business and psychology*, 18(4), 507-532.

Bouma, J., & Marijnissen H. (2018). De staat van de Boer. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://destaatvandeboer.trouw.nl/resultaten/>

- Bouma, J., & Marijnissen H. (18 december 2019). De staat van de Boer 2. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/de-staat-van-de-boer-2-in-vijf-minuten~be094f8b/>
- Bovey, W. H., & Hede, A. (2001). Resistance to organisational change: the role of defence mechanisms. *Journal of managerial psychology*, 16(7), 534-548.
- Bovey, W. H., & Hede, A. (2001). Resistance to organizational change: the role of cognitive and affective processes. *Leadership & Organization development journal*, 22(8), 372-382.
- Brown, J., & Quarter, J. (1994). Resistance to change: The influence of social networks on the conversion of a privately-owned unionized business to a worker cooperative. *Economic and industrial democracy*, 15(2), 259-282.
- Burkhardt, M. E. (1994). Social interaction effects following a technological change: A longitudinal investigation. *Academy of Management Journal*, 37(4), 869-898.
- Carleton, R. N. (2016). Fear of the unknown: One fear to rule them all?. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 5-21.
- CBS Statline. (2019, 19 november). [Landbouw vanaf 1850]. Geraadpleegd op 15 januari 2020, van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/71904ned/table?ts=1579093125338>
- Chizari, M., Lindner, J. R., & Zoghie, M. (1999). Perceptions of extension agents regarding sustainable agriculture in the khorasan province, Iran. *Journal of International Agricultural and Extension Education*, 6(1), 13-21.
- Coch, L., & French Jr, J. R. (1948). Overcoming resistance to change. *Human relations*, 1(4), 512-532.
- Dawson, P., & Andriopoulos, C. (2014). *Managing change, creativity and innovation*. Sage.
- De Bont, C. J. A. M., Van Bruchem, C., Helming, J. F. M., Leneman, H., & Schrijver, R. A. M. (2007). *Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap* (No. 36). WOT Natuur en Milieu.
- Deci, E. L., Eghrari, H., Patrick, B. C., & Leone, D. R. (1994). Facilitating internalization: The self-determination theory perspective. *Journal of personality*, 62(1), 119-142.
- Dent, E. B., & Goldberg, S. G. (1999). Challenging “resistance to change”. *The Journal of applied behavioral science*, 35(1), 25-41.

- Dunn, D. T., Thomas, C. A., & Lubawski, J. L. (1981). Pitfalls of consultative selling. *Business Horizons*, 24(5), 59-65.
- Ebert, E. K., & Crippen, K. J. (2010). Applying a cognitive-affective model of conceptual change to professional development. *Journal of Science Teacher Education*, 21(3), 371-388.
- Elving, W. J. (2005). The role of communication in organisational change. *Corporate communications: an international journal*.
- Friedrich, E., & Wüstenhagen, R. (2017). Leading organizations through the stages of grief: The development of negative emotions over environmental change. *Business & Society*, 56(2), 186-213.
- Frijda, N. H. (1986). *The emotions*. Cambridge University Press.
- Ford, J. D., Ford, L. W., & D'Amelio, A. (2008). Resistance to change: The rest of the story. *Academy of management Review*, 33(2), 362-377.
- Gagné, M., Koestner, R., & Zuckerman, M. (2000). Facilitating Acceptance of Organizational Change: The Importance of Self-Determination 1. *Journal of applied social psychology*, 30(9), 1843-1852.
- Georgalis, J., Samaratunge, R., Kimberley, N., & Lu, Y. (2015). Change process characteristics and resistance to organisational change: The role of employee perceptions of justice. *Australian Journal of Management*, 40(1), 89-113.
- Giangreco, A., & Peccei, R. (2005). The nature and antecedents of middle manager resistance to change: evidence from an Italian context. *The international journal of human resource management*, 16(10), 1812-1829.
- Godbole, P. (2017). Why do People Resist Change?. In *Why Hospitals Fail* (pp. 119-122). Springer, Cham.
- Gregoire, M. (2003). Is it a challenge or a threat? A dual-process model of teachers' cognition and appraisal processes during conceptual change. *Educational psychology review*, 15(2), 147-179.
- Hakkenes, E. (2019, 27 september). Boeren vertrouwen de cijfers van het RIVM voor geen cent. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/binnenland/boeren-vertrouwen-de-cijfers-van-het-rivm-voor-geen-cent~b418f88d/>
- Hayes, J. (2018). *The theory and practice of change management*. Palgrave.

- Het Landbouw Collectief. (2019). *Uit de gecreëerde stikstof impasse*. Geraadpleegd van https://www.lto.nl/wp-content/uploads/2019/11/Landbouwcollectief_rapport.pdf
- Hiatt, J. (2006). *ADKAR: a model for change in business, government, and our community*. Prosci.
- Hiatt, J., & Creasey, T. J. (2003). *Change management: The people side of change*. Prosci.
- Hinds, L. (2007). Building police—Youth relationships: The importance of procedural justice. *Youth justice*, 7(3), 195-209.
- Ingram, P. B., Kelso, K. M., & McCord, D. M. (2011). Empirical correlates and expanded interpretation of the MMPI-2-RF Restructured Clinical Scale 3 (Cynicism). *Assessment*, 18(1), 95-101.
- Johnson, S., Cooper, C., Cartwright, S., Donald, I., Taylor, P., & Millet, C. (2005). The experience of work-related stress across occupations. *Journal of managerial psychology*, 20(2), 178-187.
- Judge, T. A., Thoresen, C. J., Bono, J. E., & Patton, G. K. (2001). The job satisfaction–job performance relationship: A qualitative and quantitative review. *Psychological bulletin*, 127(3), 376.
- Kotter, J. P. (2012). *Leading change*. Harvard business press.
- Lines*, R. (2004). Influence of participation in strategic change: resistance, organizational commitment and change goal achievement. *Journal of change management*, 4(3), 193-215.
- Markus, N. (2019, 18 december). Hoe stikstof boeren én politici splijt. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/binnenland/hoe-stikstof-boeren-en-politici-splijt~b8528eed/>
- Miller, V. D., Johnson, J. R., & Grau, J. (1994). Antecedents to willingness to participate in a planned organizational change.
- Norén, I. S., Cuperus, F., Schoutsen, M. A., Vijn, M. P., Nanu, A., Schmitz, P., & Verhoeven, D. (2019). *Biodiversiteit vergroten, hoe doe ik dat?: Handreiking voor agrarisch ondernemers die bomen willen planten op hun bedrijf* (No. 2). Wageningen University & Research.
- Oreg, S. (2006). Personality, context, and resistance to organizational change. *European journal of work and organizational psychology*, 15(1), 73-101.
- Oreg, S., Vakola, M., & Armenakis, A. (2011). Change recipients' reactions to organizational change: A 60-year review of quantitative studies. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 47(4), 461-524.

- Pardo del Val, M., & Martínez Fuentes, C. (2003). Resistance to change: a literature review and empirical study. *Management decision*, 41(2), 148-155.
- Penava, S., & Šehić, D. (2014). THE RELEVANCE OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP IN SHAPING EMPLOYEE ATTITUDES TOWARDS ORGANISATIONAL CHANGE. *Ekonomski Anali/Economic Annals*, 59(200).
- Piderit, S. K. (2000). Rethinking resistance and recognizing ambivalence: A multidimensional view of attitudes toward an organizational change. *Academy of management review*, 25(4), 783-794.
- Riebbels, G., Messely, L., & Audoor, C. (2019, 8 oktober). *Mentale stress bij landbouw(st)ers is ernstig. Hulp (zoeken) kan beter* > Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek > Alle media - Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek (ILVO) [Persbericht]. Geraadpleegd op 14 januari 2020, van <https://www.ilvo.vlaanderen.be/language/nl-BE/NL/Pers-en-media/Alle-media/articleType/ArticleView/articleId/5558/Mentale-stress-bij-landbouwsters-is-ernstig-Hulp-zoeken-kan-beter.aspx#.Xh2sFRdKjOQ>
- Schouten, C. (2019, 4 december). *Nadere afspraken met provincies over beleidsregels* [Kamerbrief]. Geraadpleegd op 21 december 2019, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/12/04/kamerbrief-over-nadere-afspraken-met-provincies-over-beleidsregels>
- Schurr, P. H., & Ozanne, J. L. (1985). Influences on exchange processes: Buyers' preconceptions of a seller's trustworthiness and bargaining toughness. *Journal of consumer research*, 11(4), 939-953.
- Schweiger, D. M., & Denisi, A. S. (1991). Communication with employees following a merger: A longitudinal field experiment. *Academy of management journal*, 34(1), 110-135.
- Smit, P. H., & de Vries, J. (2019, 16 oktober). Is het wantrouwen van boeren over de stikstofmetingen terecht? *de Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/is-het-wantrouwen-van-boeren-over-de-stikstofmetingen-terecht~bf16230e/>
- Spoedwet aanpak stikstof*. (z.d.). Geraadpleegd op 21 december 2019, van https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/35347_spoedwet_aanpak_stikstof
- Stanley, D. J., Meyer, J. P., & Topolnytsky, L. (2005). Employee cynicism and resistance to organizational change. *Journal of business and psychology*, 19(4), 429-459.
- Strebler, P. (1996 May). Why do employees resist change?. *Harvard Business Review*: 86-92

- Sunshine, J., & Tyler, T. (2003). Moral solidarity, identification with the community, and the importance of procedural justice: The police as prototypical representatives of a group's moral values. *Social psychology quarterly*, 66(2), 153.
- Swan, J. E., & Nolan, J. J. (1985). Gaining customer trust: a conceptual guide for the salesperson. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 5(2), 39-48.
- Terry, D. J., & Callan, V. J. (1998). In-group bias in response to an organizational merger. *Group dynamics: Theory, research, and practice*, 2(2), 67.
- Trevino, L. K., Lengel, R. H., & Daft, R. L. (1987). Media symbolism, media richness, and media choice in organizations: A symbolic interactionist perspective. *Communication research*, 14(5), 553-574.
- Vakola, M., Armenakis, A., & Oreg, S. (2013). Reactions to organizational change from an individual differences perspective: A review of empirical research. *The psychology of organizational change: Viewing change from the employee's perspective*, 95-122.
- Vakola, M. (2016). The reasons behind change recipients' behavioral reactions: a longitudinal investigation. *Journal of Managerial Psychology*, 31(1), 202-215.
- Van Dam, K., Oreg, S., & Schyns, B. (2008). Daily work contexts and resistance to organisational change: The role of leader-member exchange, development climate, and change process characteristics. *Applied psychology*, 57(2), 313-334.
- Van Velzen, J. (2019, 20 november). Verenigde boeren komen met een eigen stikstofplan. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/binnenland/verenigde-boeren-komen-met-een-eigen-stikstofplan~b28aad81/>
- Van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological bulletin*, 134(4), 504.
- Voortgang *Natura 2000*. (2019, 12 februari). Geraadpleegd op 22 januari 2020, van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32670-144.pdf>
- Wanberg, C. R., & Banas, J. T. (2000). Predictors and outcomes of openness to changes in a reorganizing workplace. *Journal of applied psychology*, 85(1), 132.
- Warburton, W. A., Williams, K. D., & Cairns, D. R. (2006). When ostracism leads to aggression: The moderating effects of control deprivation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42(2), 213-220.

Woodward, S., & Hendry*, C. (2004). Leading and coping with change. *Journal of Change Management*, 4(2), 155-183.

Hoofdstuk 6: Integratie

Oskamp, S. (2000). A sustainable future for humanity? How can psychology help?. *American Psychologist*, 55(5), 496.

Repko, A. F., & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary Research: Process and theory* (3. ed). SAGE Publications, incorporated.

Díaz, S., Settele, J., Brondízio, E., Ngo, H. T., Guèze, M., Agard, J., Arneth, A., Balvanera, P., Brauman, K., Watson, R. T., Baste, I. A., Larigauderie, A., Leadley, P., Pascual, U., Baptiste, B., Demissew, S., Dziba, L., Erpul, G., Fazel, A., ... Vilá, B. (2019). Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. https://ipbes.net/sites/default/files/ipbes_7_10_add.1_en_1.pdf

European Parliament. (2019, 29 november). The European Parliament declares climate emergency [nieuwsbericht]. Geraadpleegd van <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20191121IPR67110/the-european-parliament-declares-climate-emergency>